Taal in stad en land

Huillands

Misjmasj

Kuilhollands

HAN

Steenkolenhollands

Koelhollendsj

Hollands mit knoebele

HEERLENS NEDERLANDS

Leonie Cornips

Taal
in stad en land

Heerlens Nederlands

Sjen, ga eens met de pietsjlamp kijken of de tankeldraad nog op de sjurgskar ligt en vergeet niet het veke toe te maken.
(Ach lieve tijd, 14:325)

Taal
in Stad en Land

Heerlens Nederlands

Taal in Stad en Land

Leonie Cornips

De complete reeks ‘Taal in stad en land’, hoofdredactie Nicoline van der Sijs:

1 *Amsterdams* door Jan Berns m.m.v. Jolanda van den Braak
2 *Fries en Stadsfries* door Pieter Duijff
3 *Gronings* door Siemon Reker
4 *Haags* door Michael Elias i.s.m. Ton Goeman
5 *Leids* door Dick Wortel
6 *Maastrichts* door Ben Salemans en Flor Aarts
7 *Oost-Brabants* door Jos Swanenberg en Cor Swanenberg
8 *Rotterdams* door Marc van Oostendorp
9 *Stellingwerfs* door Henk Bloemhoff
10 *Utrechts, Veluws en Flevolands* door Harrie Scholtmeijer
11 *Venloos, Roermonds en Sittards* door Pierre Bakkes
12 *West-Brabants* door Hans Heestermans en Jan Stroop
13 *Zuid-Gelderse dialecten* door Jan Berns
14 *Sallands, Twents* en *Achterhoeks* door Jan Nijen Twilhaar
15 *Heerlens Nederlands* door Leonie Cornips
16 *Taal van de Wadden* door Mathilde Jansen en Marc van Oostendorp
17 *Drents* door Henk Bloemhoff en Henk Nijkeuter
18 *Zeeuws* door Lo van Driel
19 *Noord-Hollands* door Jan Berns
20 *Zuid-Hollands* door Cor van Bree

Oorspronkelijke uitgave
Sdu Uitgevers, Den Haag, 2003

Tweede druk
“Gemeente Heerlen 2012, bij gelegenheid van het uitvaren van de 62e Togh van het Gilde Blauw Sjuut”.

Zetwerk, druk en afwerking tweede uitgave
Sync Grafimedia, Kerkrade

Voorwoord bij de reeks 'Taal in stad en land'

Op 1 mei 2002 zijn de eerste dertien delen van de reeks 'Taal in stad en land' verschenen bij SDU Uitgevers; zie de pagina hiernaast voor een overzicht en zie het kaartje op pagina 7. Ieder deel van de reeks beschrijft de taal van een bepaalde streek of stad. Tussen 2003 en 2005 zullen de volgende delen verschijnen, met beschrijvingen van streektalen in zowel Nederland als België. Uiteindelijk zullen alle regionale variëteiten van het Nederlands (inclusief de minderheidstaal Fries), zijn beschreven, sommige globaal en andere gedetailleerder. De boeken zijn bedoeld voor ieder die in Nederlandse dialecten is geïnteresseerd – of men deze nu zelf spreekt of niet.

Taal en dialect

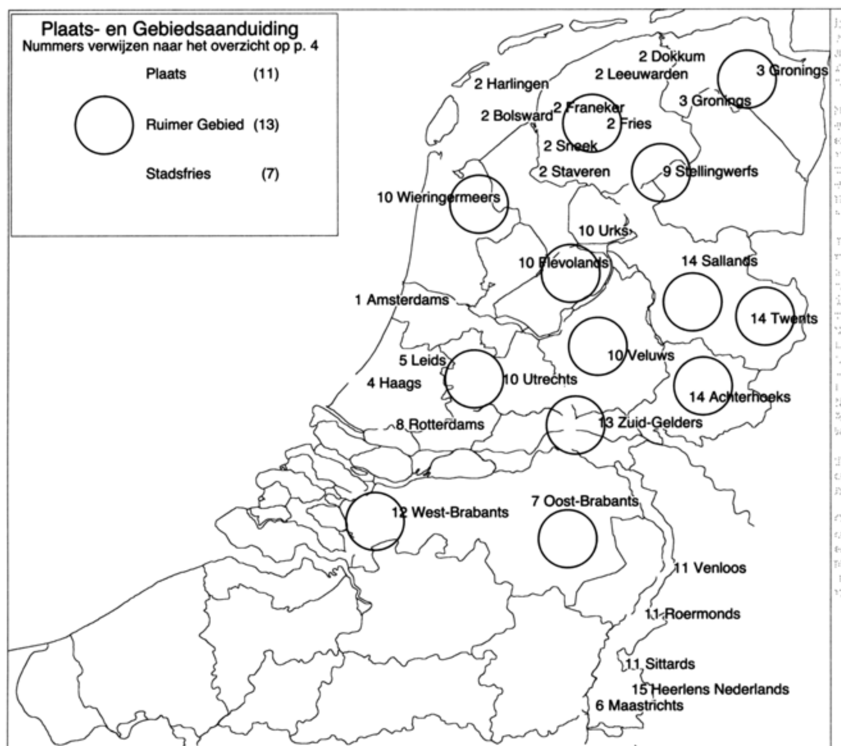
Benamingen als taal, standaardtaal, dialect, accent, streektaal, sociolect, groepstaal bestaan naast elkaar; ze zijn nauw verbonden met de taalontwikkeling en de visie hierop. In deze reeks willen wij benadrukken dat alle taalvariëteiten taalkundig gelijkwaardig zijn, vandaar de reekstitel (bedacht door Jacomine Nortier) *Taal* in stad en land.

Hoe verliep de taalontwikkeling in Nederland? De taal die in de Middeleeuwen werd gesproken, verschilde per regio, stad en zelfs dorp. Er bestonden dus alleen streektalen. Tijdens de Renaissance werd naast de geleerdentaal Latijn steeds vaker de volkstaal, dus het Nederlands, gebruikt, zowel in literaire en wetenschappelijke werken als in bijbelvertalingen. Door de opkomst van

de drukpers vonden de teksten bovendien een ruimere verspreiding dan voorheen. Omdat daarbij de taalverschillen tussen de verschillende regio's hinderlijk voor de communicatie bleken, schiep men een overkoepelende standaardtaal, waarin althans in de geschreven taal de regionale verschillen beperkt werden. Vanaf die tijd bestond er een verschil tussen enerzijds de dialecten, die in een bepaalde streek gesproken werden, en anderzijds de gestandaardiseerde schrijftaal, die in het hele Nederlandstalige gebied min of meer uniform was.

Hierbij dient opgemerkt dat er formeel geen verschil bestaat tussen een taal en een dialect. Traditioneel wordt Fries een taal en Gronings een dialect genoemd, maar in taalkundig opzicht verschillen zij niet: het Fries en het Gronings zijn beide volwaardige taalsystemen. Hoogstens kan men volhouden dat het verschil tussen het Fries en het Standaardnederlands groter is dan dat tussen het Gronings en het Standaardnederlands. Het verschil tussen het Standaardnederlands en een Nederlands dialect ligt in buitentalige zaken: in het feit dat spelling, grammatica en woordkeus van het Standaardnederlands zijn geüniformeerd, vastgelegd en op school worden onderwezen, en dat het Standaardnederlands tot staatstaal is verheven. Vandaar dat taalkundigen op de vraag wat het verschil is tussen een taal en een dialect, hun toevlucht nemen tot one-liners zoals 'taal is een dialect met een leger en een vloot' en 'taal is een dialect met een nationale vlag'. Standaardtaal en dialect hebben een verschillende maatschappelijke positie gekregen, en daardoor ook een verschillende maatschappelijke waardering.

Zoals gezegd bestond er vanaf ongeveer de zeventiende eeuw een gestandaardiseerde schrijftaal. De gesproken taal bleef tot eind negentiende eeuw van streek tot streek verschillen. Halverwege de negentiende eeuw ontstond er een soort beschaafde spreektaal, een gesproken eenheidstaal, waaraan aanvankelijk alleen de gegoede burgers zich hielden. Deze beschaafde spreektaal breidde zich vanuit de Randstad steeds meer uit, ten koste van de dialecten, dankzij onderwijs, grotere mobiliteit, dienstplicht, radio en later televisie. Men ging de standaardtaal nu wel Algemeen Beschaafd Nederlands of ABN noemen. Anderzijds groeiden vanaf ongeveer 1900 de plattelandsdialecten steeds meer toe naar de standaardtaal, of ze pasten zich aan elkaar aan in grotere dialectgebieden, zodat regiolecten ontstonden zoals binnen delen van het Nedersaksisch en het Zuid-Limburgs.

Plaats- en Gebiedsaanduiding
Nummers verwijzen naar het overzicht op p. 4
Plaats (11)
Ruimer Gebied (13)
Stadsfries (7)
2 Dokkum
2 Leeuwarden
3 Gronings
2 Harlingen
3 Gronings
2 Bolsward
2 Franeker
2 Fries
2 Sneek
2 Staveren
9 Stellingwerfs
10 Wieringermeers
10 Urks
10 Flevolands
14 Sallands
1 Amsterdams
14 Twents
10 Veluws
5 Leids
4 Haags
10 Utrechts
14 Achterhoeks
8 Rotterdams
13 Zuid-Gelders
7 Oost-Brabants
12 West-Brabants
11 Venloos
11 Roermonds
11 Sittards
15 Heerlens Nederlands
6 Maastrichts

Eind negentiende eeuw veranderde ook de positie van de stadsdialecten radicaal. Naast een tegenstelling tussen stad en platteland – die overigens niet voor alle steden bestond – ontstonden er nu sociale tegenstellingen binnen de steden zelf. Onder andere als gevolg van de industrialisatie trokken allerlei mensen van het platteland naar de stad, en hier vond een vermenging plaats van de dialecten die ze voorheen spraken, met als resultaat een groepstaal of sociolect, namelijk van de arbeiders. Hier ligt de kiem van de huidige stadstalen zoals het Amsterdams, Haags, Rotterdams en Utrechts. Een geheel eigen variëteit van het Standaardnederlands is het Nederlands van Heerlen, dat is ontstaan door grootschalige industrialisatie en de grote toevloed van migranten uit allerlei streken en landen naar de mijnen. Na een betrekkelijk korte wordingsperiode kregen de stadsdialecten hun definitieve vorm. In de twintigste eeuw zijn ze over het algemeen minder veranderlijk geweest dan de plattelandsdialecten, onder andere omdat het leven op het platteland ingrijpend is gewijzigd. Met name de stadsdialecten van de Randstad groeiden geleidelijk steeds meer naar de standaardtaal toe. Momenteel wijken ze hiervan vooral in klank nog af. Daarom worden ze ook wel accenten genoemd. De stadstalen in het zuiden van het land, zoals het Maastrichts, Roermonds, Venloos en Sittards, vertonen daarentegen nog steeds grote verschillen met de standaardtaal, hoewel ook zij hier steeds meer naartoe groeien. Deze zuidelijke stadstalen zijn nooit het sociolect van een bepaalde klasse geweest, maar werden altijd door alle lagen van de bevolking gesproken.

In de twintigste eeuw keek men tot ongeveer de jaren zestig neer op alle van de standaardtaal afwijkende taalvariëteiten, die men denigrerend ‘plat’ noemde. Onderwijzers en ouders ontmoedigden het gebruik van dit plat. Dit verschilde overigens wel per regio: in het noorden werd veel meer op het dialect neergekeken dan in het zuiden – waar dialect van oudsher door alle lagen van de bevolking wordt gebruikt – terwijl in Friesland al sinds de zeventiende eeuw een groep heeft bestaan die zich sterk beijverde voor het Fries.

In de jaren zestig van de twintigste eeuw traden grote maatschappelijke veranderingen in. Er ontstond verzet tegen het gevestigde gezag, en dat uitte zich ook in het taalgebruik, dat vrijer, minder officieel werd. De jonge generatie keerde zich tegen het verzorgde en gekunstelde taalgebruik van de oudere generatie. Er kwam een grote tolerantie voor verschillen in uitspraak en woordkeus, voor informeel taalgebruik en voor het gebruik van dialect.

Het verschil tussen spreektaal en schrijftaal werd kleiner. In de jaren negentig werd geschreven spreektaal in internet- en sms-verkeer zelfs normaal.

De emancipatie van de jaren zestig leidde ook tot het ontstaan van allerlei nieuwe groepstalen, zoals jongerentaal, studententaal, yuppietaal, homotaal. Van belang voor het ontstaan van deze groepstalen is het feit dat jongeren en jong-volwassenen gedurende langere tijd bijeen blijven dankzij de leerplicht (en tot voor kort de dienstplicht), en dat er een sterk groepsgevoel bestaat onder jongeren dat zich onder andere uit in een eigen woordenschat. Een oudere groepstaal is het Bargoens, waaronder vroeger de geheimtaal van dieven, zwervers en venters werd verstaan, een taal die gekleurd was door de streektaal van de sprekers en door het Jiddisch; nu de venters en de zwervers van het platteland verdwenen zijn, verstaan we er veelal de volkstaal van de grote steden onder.

Een speciale en recente vorm van jongerentaal is straattaal. Hierover is voor het eerst in 1997 gerapporteerd. Straattaal is een groepstaal van jongeren in de steden, een mengtaal met Nederlands als basis, aangevuld met woorden uit het Engels en minderheidstalen zoals Surinaams, Arabisch, Turks en Papiaments. Het onderzoek naar straattaal is nog volop bezig. In het boek over het Amsterdams wordt aandacht besteed aan het verschijnsel.

Vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw zien we zowel voor de plattelandsdialecten als voor de stadsdialecten een duidelijke revival, die wel ‘dialectrenaissance’ wordt genoemd: popgroepen die in dialect zingen, verheugen zich in een grote belangstelling, er verschijnen veel publicaties in en over het dialect, cabaretiers gebruiken stadstalen en bereiken daarmee een groot publiek.

De aandacht voor streektalen en dialecten is overgenomen door de politiek. Regionale en landelijke overheden bieden financiële steun aan inspanningen ten behoeve van het dialect. In 1984 is de eerste streektaalfunctionaris benoemd, voor het Gronings, in 1987 zijn streektaalfunctionarissen voor het Drents benoemd, in 1998 voor het Overijssels, in 1999 voor het Stellingwerfs, in 2001 voor het Zeeuws en Limburgs, en in 2002 voor het Gelders. Bovendien zijn in 1996 het Fries en Nedersaksisch in Nederland met verschillende status erkend als regionale taal binnen het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen. In 1997 is ook het Limburgs als regionale taal erkend.

De reeks 'Taal in stad en land'

Hoe staat het in het nieuwe millennium met de dialecten? De reeks *'Taal in stad en land'* biedt het antwoord op die vraag. Terwijl momenteel de belangstelling voor dialecten zowel bij de bevolking als bij de politiek nog steeds toeneemt, blijkt paradoxaal genoeg uit de boeken van de reeks dat het daadwerkelijke gebruik van dialect vrijwel overal gestaag afneemt, en dat alle dialecten steeds meer veranderen in de richting van de standaardtaal.
Dat maakt het des te belangrijker dat de stand van zaken wordt vastgelegd. Van de meeste regio's en steden bestaan wel historische beschrijvingen van het dialect, maar in deze reeks wordt de *huidige* situatie beschreven. Uniek aan de reeks is bovendien dat hij uiteindelijk het gehele Nederlandstalige gebied zal bestrijken.

In principe volgen de delen van de reeks hetzelfde stramien. Eerst wordt een algemene inleiding gegeven met een plaatsbepaling van het dialect. Hierna volgt een beschrijving van de klanken en spelling, de woorden, woorddelen en zinnen van het huidige dialect – deze beschrijving is contrastief, dat wil zeggen dat de nadruk ligt op datgene wat afwijkt van het Standaardnederlands. De volgende hoofdstukken handelen over het ontstaan van het dialect en de houding ertegenover. Hierna wordt een woordenlijst gegeven met de belangrijkste of opvallendste woorden in het dialect. Ieder boek besluit ten slotte met gegevens over in het dialect geschreven literatuur en een voorbeeld daarvan, waarna als finale de belangrijkste literatuur óver het dialect wordt vermeld.

Het hoofdstuk over de klanken staat helemaal aan het begin, omdat klanken nu eenmaal het grootste, opvallendste en meest onderzochte verschil tussen Standaardnederlands en dialect vormen. Van de grote steden weet men vaak dankzij cabaretiers en zangers hoe de taal ongeveer klinkt, maar van de plattelandsdialecten is dat veel minder bekend, hoogstens in enkele stereotiepen, die, zoals uit de boeken blijkt, lang niet altijd kloppen. De auteurs hebben geprobeerd de klankverschillen zo duidelijk en eenvoudig mogelijk uit te leggen, maar de materie is ingewikkeld. In ieder boek is een overzicht gegeven van de gebruikte fonetische weergave. Er bestaat in het Nederlandse taalgebied een tendens om tot uniforme afspraken te komen voor het spellen van dialecten, maar uitgekristalliseerd is deze tendens nog niet. Voor de reeks *'Taal in stad en land'* is in principe gekozen voor de Brabantse referentiespelling (in 1999 gepubliceerd onder de titel *Hoe schrijf ik mijn dialect?* en in

de bundel *Honderd jaar stadstaal* – waarin de geschiedenis van de stadstalen wordt beschreven).

Bij het hoofdstuk over de zinnen kwamen twee problemen naar voren: ten eerste bleek dat er over de zinsbouw van sommige dialecten nog veel niet bekend of onderzocht is, ondanks de verschijning in 1991 van de *Atlas van de Nederlandse dialektsyntaxis.* (Om dit gat te dichten is in 2000 het project Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten, SAND, van start gegaan.) Ten tweede bleek dat er voor diverse dialecten bijna niets te zeggen viel over de zinsbouw om de simpele reden dat deze nauwelijks van de Standaardnederlandse spreektaal verschilt of dat men zich niet bewust is van mogelijke verschillen; dat geldt met name voor de dialecten in het Randstadgebied.

Uit het hoofdstuk over de houding tegenover het dialect blijkt dat er een verschil in beleving en waardering van de verschillende taalvariëteiten bestaat. Dankzij de dialectrenaissance is de status van de dialecten in het algemeen weliswaar verhoogd, maar tussen de waardering van de dialecten onderling bestaan aanzienlijke verschillen. Opvallend is dat vooral de vroeger verguisde stadsdialecten in het westen van het land in bepaalde situaties en in gecultiveerde vorm een hogere status hebben gekregen, zowel binnen als buiten de stad zelf, en dat daarbij de (geringe) verschillen met de standaardtaal – vooral bestaand uit uitspraakverschillen – worden benadrukt. De statusverhoging van de plattelandsdialecten blijft daarbij over het algemeen achter. Daarbij is het dan interessant om te zien dat er ook in zuidelijk Nederland – waar de waardering en het gebruik van het dialect van oudsher door de hele bevolking werd gedragen – een tegenstelling tussen het platteland en de stad bestaat: in Maastricht bijvoorbeeld kijkt men vaak neer op dialecten van het omringende gebied, die men 'boers' noemt.

Alle delen van de reeks staan op zichzelf. Wie meerdere of zelfs alle delen van de reeks leest – en dat raad ik ieder van harte aan! – zal bemerken dat sommige verschijnselen of woorden in meerdere dialecten voorkomen. Verwijzingen daarnaar ontbreken meestal; de dialecten zijn in principe beschreven in hun verhouding tot de standaardtaal, niet in verhouding tot elkaar. Wel beslaan sommige boeken grotere gebieden, zoals het (Noord- en Zuid-)Hollands, Oost- en West-Brabants, Zuid-Gelders, Midden-Nederland (Utrechts, Veluws, Flevolands en Urks) of centraal Oost-Nederland (Sallands, Twents en Achterhoeks). In deze boeken worden uiteraard de verschillen binnen het gebied beschreven. De Waddendialecten worden voor het eerst samen beschreven, hoewel er traditioneel een verschil wordt gemaakt tussen

West-Friese en Friese eilanddialecten. Het blijkt echter dat de Waddendialecten een scala vormen van Friese en Hollandse elementen, waarbij sommige eilanden meer elementen van het Fries en andere van het Hollands bezitten. Ook een beschrijving van de dialecten van het Zeeuwse taalgebied bestond nog niet.

Uit de boeken komt naar voren dat hoe verder weg van de Randstad een dialect gesproken wordt, des te meer het over het algemeen verschilt van de standaardtaal. En verder dat de stadsdialecten over het algemeen minder verschillen van de standaardtaal dan de omringende plattelandsdialecten. De stadsdialecten van de Randstad verschillen dus het minst van de standaardtaal, en sommige stadsdialecten zijn zelfs vrijwel verdwenen: zo verschillen het huidige Leids en Nijmeegs van het Standaardnederlands vrijwel alleen in enkele speciale klanken of een bijzondere intonatie.

Wie na het lezen van de boeken nog meer wil weten, kan terecht op de website www.taalinstadenland.nl. Deze site bevat onder andere een hoofdstuk uit ieder boek, aanvullingen op de boeken, illustraties, links naar websites met meer informatie over de streek en het dialect, en een geluidsopname van het dialect.

De boeken in de reeks bieden een boeiend overzicht van de taalvariëteiten die binnen het Nederlandse taalgebied worden gesproken. De auteurs zijn er op voorbeeldige wijze in geslaagd het stoffige of carnavaleske imago dat de dialecten lange tijd heeft aangekleefd, af te schudden en een informatieve en aantrekkelijke beschrijving te geven waaruit vooral blijkt dat de dialecten in het bewustzijn van de mensen nog springlevend zijn – waarmee niet gezegd is dat dat ook geldt voor alle dialecten zelf. Daarbij is ieder boek van de reeks geschreven vanuit de kennis, interesse en specialisatie van de afzonderlijke auteur. Iedere auteur plaatst dus zijn eigen accenten, wat het algehele beeld extra levendig maakt. Tezamen hebben de auteurs een indrukwekkend monument voor de Nederlandse dialecten opgericht.

Nicoline van der Sijs, hoofdredacteur

Inhoud

Lijst van illustraties

Woord vooraf

Dit boekje over de stadstaal van Heerlen beschrijft het Nederlands in Heerlen en niet – zoals wellicht te verwachten is – het Heerlens dialect. In het vervolg gebruik ik de afkorting HAN voor het *Heerlens* Algemeen Nederlands. Dit boekje wijkt af van de opzet van de andere delen uit de reeks *Taal in stad en land*. Er is geen hoofdstuk te vinden over de spelling van het HAN. Dat komt omdat het spellingsysteem van het HAN dat van het Algemeen Nederlands (AN) is. De Limburgse karakteristieken in het HAN worden alleen gezegd maar niet geschreven. Dat is niet zo verwonderlijk omdat er voor alle talen wel verschillen tussen schrijftaal en spreektaal bestaan. Niet alles dat sprekers zeggen, schrijven ze ook. Bijvoorbeeld in het AN zeggen we: "Toen is-*ie* naar huis gegaan". Hoewel we *ie* zeggen, schrijven we *hij*. Zo zeggen Heerlense sprekers: "Ze pakken zich samen" of "Daar gaat het zich niet om" maar ze schrijven deze uitdrukkingen niet zo op. Dialectvereniging Veldeke heeft wel spellingsregels voor de Limburgse dialecten voorgesteld maar in het HAN schrijft men als in het AN. Ook ontbreekt er een gedeelte over de renaissance van het HAN. Ook zijn er geen instellingen of streektaalfunctionarissen die het Limburgse Nederlands in Limburg toegedaan zijn.

In de eerste druk van het boekje in 2003 schreef ik nog dat Heerlenaren niet in het HAN schrijven. Ondertussen is die situatie een beetje veranderd. B. Muusman heeft een column in het HAN geschreven en voorgedragen in *Noa de Mes* in Café Pelt aan het Pancratiusplein in Heerlen op 25 mei 2003. De column staat in hoofdstuk 7. Ook zingen de Getske Boys nu in het HAN.

In dit boekje besteed ik veel aandacht aan de sociolinguïstische geschiedenis van Heerlen. Aan het begin van de twintigste eeuw is het ontstaan van het HAN niet los te zien van de opkomst van de steenkoolindustrie, taalcontacteffecten, het aantal en herkomst en huisvesting van de immigranten in Heerlen. Het is om deze reden dat het boekje – na een uitvoerige inleiding – met de sociolinguïstische geschiedenis van Heerlen opent.

Het HAN is een heel recente taalvariëteit dat in Heerlen omstreeks 1900 ontstaan is. Het Nederlands van Heerlen is uitermate interessant omdat deze taalvariëteit, in tegenstelling tot het Heerlens dialect, nauwelijks beschreven en onderzocht is. Daarom heb ik, in de periode van 1989 tot 1994, veel onderzoek verricht naar het HAN. Dit was tijdens mijn promotieonderzoek aan de Universiteit van Amsterdam. Bovendien ben ik een moedertaalspreekster van het HAN.

In die vijf jaar heb ik veel veldwerk in Heerlen en uitvoerig onderzoek gedaan naar de zinsbouw (syntaxis) van het HAN. Vandaar dat in dit boekje relatief veel aandacht uitgaat naar deze taalkundige component. Dialectologen meenden in het verleden dat dialecten en andere regionale variëteiten, zoals het HAN, in zinsbouw nauwelijks van het westelijk Algemeen Nederlands (in het vervolg gebruik ik hiervoor de afkorting AN) verschillen. Niets is minder waar en ik hoop dat hier te kunnen aantonen.

Tijdens mijn onderzoek heb ik bandopnames gemaakt van gesprekken tussen 67 sprekers van het Nederlands in Heerlen. Deze sprekers waren om onderzoekstechnische redenen onder meer op taalachtergrond en leeftijd uitgekozen. Naar taalachtergrond waren de sprekers in drie groepen te verdelen. Alle sprekers waren in Heerlen geboren en getogen, maar de eerste groep bestond uit sprekers van wie de ouders uit elders in Nederland naar Heerlen gemigreerd waren; de tweede groep waren sprekers van wie de ouders uit Limburg of Heerlen afkomstig waren. Hoewel de moedertaal van deze ouders vaak een Limburgs of Heerlens dialect was, spraken deze personen het AN als moedertaal. Tot deze groep behoor ik zelf. Mijn moeder had het Sittards op jonge leeftijd geleerd, terwijl mijn vader van huis uit het Maastrichts dialect sprak. Toch hebben ze tegen elkaar en tegen de kinderen altijd AN gesproken. De laatste groep bestond uit sprekers die een Limburgs of het Heerlens dialect als moedertaal spreken. Deze groep informanten is dus tweetalig aangezien zij het AN op latere leeftijd geleerd hebben.

In 1989 waren de sprekers òf tussen de 23 en 43 jaar oud òf ouder dan 63. Deze indeling in groepen was bewust gemaakt om na te kunnen gaan of

sprekers met een andere taalachtergrond en een andere leeftijd een ander soort HAN spreken. Alle zinnen in dit boekje zijn van deze sprekers afkomstig. Tijdens het veldwerk vonden er natuurlijk geregeld onverwachte gebeurtenissen plaats. In het begin verplaatste ik me op een giftig groen gekleurd brommertje. Aangezien ik nog nooit eerder een dergelijk brommertje gereden had, wist ik in het begin niet hoe ik het ding moest uitzetten. De allereerste respondent heeft het brommertje gelukkig voor me uitgezet. Zo heb ik samen met respondenten meermalen naar mijn contactlenzen moeten zoeken. Vele respondenten hebben me verwend met sloten koffie en vla en ze trakteerden me op fascinerende verhalen. Ik koester nog steeds mijn herinneringen aan deze periode. Nogmaals wil ik alle respondenten bedanken, want dit boekje zou zonder hun medewerking niet geschreven zijn.

Verder wil ik Méland Langeveld bedanken die de eindredactie van dit boekje gedaan heeft. Mijn schoonbroer Jan de Wildt die onvermoeibaar meedacht over typische HAN-woorden en uitdrukkingen en mijn collega's Doreen Gerritzen, Ton Goeman en Frans Hinskens.

Dit boekje is opgedragen aan mijn moeder Trix Cornips-Dellemijn (†2001) en aan mijn vader Huub Cornips (†2008).

Leonie Cornips

1. Inleiding: Huillands is toch geen taal om bij te huilen

"Bok, Geit, Ganzewei,
Varebeuker, Schrievershei,
Scheidt, un Nuenhage,
Den eine zol es den andere zagen
Dat ze noa Hèèle motte komme sjtein vare"

Rijmpje om mensen bij het uitgaan van de kerk in het dorp Heerlen hand- en spandiensten te laten verrichten voor de verharding van de wegen ('botten') (Vromen, W.J. 1977: 101).

1.1 Steenkolenhollands, Huillands, Huillands mit knoebele, Misjmasj, Kuilhollands of Koelhollendsj en Verheerlenst dialect

Iedere Maastrichtenaar kent het volgende gezegde. In Limburg wonen drie soorten bewoners. Eerst de Maastrichtenaren zelf, dat hoeft geen betoog. Dan volgen de boeren; zij wonen buiten Maastricht (anders behoren ze tot de Maastrichtenaren zelf) en ten slotte de Hollanders. Er is maar één plek in Zuid-Limburg waar die Hollanders wonen en dat is in Heerlen. Vandaar dat men in Limburg zegt: "*in Heerlen is Limburg gestorven.*" Het bovenstaande beeld ontstond in de tijd dat Heerlen het kloppend hart van de Oostelijke Mijnstreek was.

Eén ding is zeker. Ik ben maar zelden zoveel bijnamen voor één taalvariëteit tegengekomen. Er zijn er in elk geval zeven om het Nederlands in Heerlen (HAN) aan te duiden en wellicht heb ik er een paar gemist. Alle bijnamen zeggen iets over het 'Hollandse' karakter van het HAN: *Steenkolenhollands, Huillands, Hollands mit knoebelen, Misjmasj, Kuil-Hollands of Koelhollendsj* en *Verheerlenst dialect. Steenkolenhollands*, *Kuilhollands* of *koelhollendsj* verwijzen direct naar de economische omstandigheden waarin het HAN ontstond, namelijk tijdens de opkomst en expansie van de steenkoolindustrie in de Oostelijke Mijnstreek. De bijnaam steenkolenhollands is helder. *Kuil* of

Mijnwerker (Collectie Theo Arets)

koel in het dialect betekent mijn. De bijnaam *Huillands* heb ik voor het eerst gehoord tijdens een interview voor de toenmalige Limburgse radio-omroep ROZ. De interviewer vroeg mij iets over het Huillands te vertellen. Huillands is een samengestelde naam: Hollands om van te huilen. *Hollands mit knoebele* (met knobbels) geeft ook al aan dat het HAN een speciaal soort AN is. *Misjmasj* – dat mengelmoes, mix betekent in het dialect – laat zien dat het AN in Heerlen vermengd is met elementen uit andere variëteiten, zoals het Heerlens dialect maar wellicht ook het Pools of Italiaans. De naam *Verheerlenst dialect* verwijst naar de bron waaruit het HAN ontstaan is, namelijk het Heerlens of Limburgs dialect.

Klopt dat beeld over het dialect en het Nederlands uit het verleden nog wel? Eerst het dialect: Jongeneel heeft al heel vroeg – in 1884 – een Heerlense dialectmonografie geschreven. In die tijd was Heerlen nog een klein dorpje met circa zesduizend inwoners. In 2000 heeft dialectvereniging Veldeke *Heërle en umsjtrieëke* het *Woadbook vuur Heërle en umsjtrieëke* uitgebracht. Dit Heerlense woordenboek is de directe opvolger van *De Dorpsspraak van Heerlen* van Jongeneel uit 1884. Na een stilte van honderdzestien jaar heeft Heerlen weer een recent woordenboek van het eigen dialect. In 1883 heeft Kessels *der Koehp va Hehle* geschreven. Der Kuëb (in het AN Jacob), zoals nu de schrijfwijze in het dialect is, is een voorbeeld van een echte Heerlenaar. Der Kuëb is *inne rigtige winkbuül*, een pocher en een opschepper. In het fictieve verhaal van Kessels dient d'r Kuëb als soldaat in het leger van Napoleon en hij

heeft in de strijd groot succes. Niet dankzij Napoleon maar omdat hij zelf zo'n groot strategisch inzicht heeft.

Recent doet Heerlen grootschalig mee aan het carnavalsgebeuren. Paul Münstermann and Leo Keularts zongen zich met het Heerlense liedje *D'r Loemelekrieër* naar de derde plaats op het *Limburgs Vastelaovesleedjes Konkoers* in februari 2001. Tante Sidonia spreekt het Heerlens dialect in het beroemde stripverhaal *Suske en Wiske* en Heerlen is de wijnstad Durocortum (Reims) in *Asterix en Obelix*. *De geistige houthakker* van Rob Lahaye spreekt Heerlens dialect èn Heerlen heeft een eigen cabaretier, Raymond Clement. Hij schreef ook *De zonderlinge zieëve* in het Heerlens in 2002.

Het HAN is niet zomaar wat 'Hollands' met 'afwijkingen'. Het HAN heeft rond 1900 als bron het Heerlens en Limburgs dialect gehad. Het is dus niet verwonderlijk dat veel Heerlense en Limburgse woorden en ook zinsbouw in het HAN voorkomen. Immers, de enorme economische en maatschappelijke omwentelingen met de explosieve (im)migratie veroorzaakten dat de Heerlenaren min of meer tweetalig moesten worden, naast het dialect dus ook het AN. Maar er was niet echt een voorbeeld van het AN voorhanden. Radio en televisie moesten nog uitgevonden worden en slechts enkelen lazen een Nederlandstalige krant. De Heerlenaren moesten dus veel 'gokken' om de grammatica van het AN te benaderen. Dat 'gokken' vond plaats vanuit intuïties over de grammatica van het dialect. Vandaar dat het AN toen heel veel op het dialect leek.

Wat wel verwonderlijk is, is dat het HAN na honderd jaar nog steeds heel veel Limburgse elementen kent. Er komen Limburgse woorden in voor, het klinkt Limburgs – vooral voor een buitenstaander – en het heeft wel degelijk een Limburgse zinsbouw. We zouden verwachten dat na meer dan honderd jaar het HAN veel meer op het AN zou lijken. Niets is minder waar: het HAN is nog steeds een heel unieke taalvariëteit met geheel eigen regelmatigheden die anders kunnen zijn dan in het AN. Blijkbaar hebben de HAN-sprekers door de eeuw heen nog steeds behoefte om via het HAN een eigen Limburgse identiteit te construeren en hebben ze het HAN niet willen inruilen voor het Hollandse AN. Uniek is dat een Heerlenaar die HAN spreekt aan dat Nederlands herkend kan worden als Heerlenaar en niet als Hollander, Maastrichtenaar of als een inwoner van Roermond. Het HAN is daarmee enorm weerbarstig. Toch krijgt het HAN lang niet zoveel aandacht als het dialect. HAN-sprekers schrijven, dichten en zingen niet in het meer

Limburgse repertoire van het HAN. Het HAN staat met andere woorden niet op de planken. Er is slechts in zeer geringe mate positieve aandacht voor het HAN, naast de vele negatieve, zoals al uit bovengenoemde gezegdes en bijnamen blijkt. Voor Heerlenaren en andere Limburgers ìs het HAN een 'foutief' soort Nederlands waarin allerlei dialectismen doorklinken. Het HAN is echter een zeer jonge unieke taalvariëteit dat geen AN en ook geen Limburgs dialect is, maar iets er tussenin. Het is geen verbasterd Nederlands en ook geen dialect vol fouten, maar een nieuwe mengtaal met een geheel eigen grammatica. Dat wil ik met dit boekje laten zien.

Pidgin en Creooltaal

Het moet tijdens de explosieve groei van de steenkoolindustrie lastig geweest zijn voor de enorme aantallen mijnwerkers, uit voornamelijk Oost-Nederland en uit diverse delen van Europa, om elkaar te verstaan. Er was geen gemeenschappelijke taal voorhanden en er werd vanuit de mijn ook geen bewuste taalpolitiek gepropageerd. In onze huidige tijd zou er wellicht een soort 'steenkolen Engels' ontstaan zijn! Omdat de mijnwerkers toen wel met elkaar moesten communiceren om samen ondergronds te werken, is er een taalvariëteit ontstaan die qua zinsbouw, woordenschat en uitspraak alleen in die specifieke situatie gebruikt is. Een dergelijke variëteit noemt men een pidgin. Heerlen, of de voormalige Oostelijke Mijnstreek, is waarschijnlijk de enige regio in Nederland waar een dergelijke taalvariëteit voor communicatie ontstaan is (zie ook verderop in hoofdstuk 2. In die tijd veranderde Heerlen van een eenvoudig dorp tot een stad met een zeer complexe sociale structuur. Een dergelijke pidgin zal dan ook maar zeer kort bestaan hebben omdat het voor alle typen spraakverkeer in Heerlen snel te ontoereikend werd. De taalvariëteit die op de pidginfase volgt, noemt men een creooltaal. Het HAN is een voorbeeld van een creooltaal. Zo verwerven kinderen een creooltaal terwijl volwassenen alleen onder elkaar een pidgin spreken. Het HAN is grotendeels pas ná 1930 door geboren en getogen Heerlenaren als moedertaal verworven. Daarvòòr was het HAN een tweede taal voor de Heerlenaren die als moedertaal het dialect spraken. In Heerlen heeft deze creooltaal snelle ontwikkelingen doorgemaakt (decreolisatie) waarbij ze zich steeds meer aan het AN aangepast heeft.

Variatie

De talen van Heerlen – het dialect en het HAN – staan de laatste jaren volop in de aandacht. Natuurlijk is zowel het Heerlens dialect als het HAN in de laatste honderd jaar veel veranderd. Beide taalvariëteiten kennen erg veel variatie en deze afwisseling kenmerkt juist het huidige Heerlen. Wat is er nu karakteristiek aan het HAN? Dat is in feite alles wat ook karakteristiek is voor het Heerlens of Limburgs dialect. In de eerste plaats kunnen de sprekers van het HAN net zo zacht en zangerig overkomen als sprekers van het dialect. Daarnaast kan het HAN veel 'stemhebbender' klinken dan het AN. Natuurlijk is ook de 'zachte *g*' kenmerkend voor het HAN en de *-t* kan wegvallen op het woordeind. Zo zegt een Heerlenaar dat: "hij de spullen in de *kas* zet" en dat: "het *ech* waar is" in plaats van *kast* en *echt*. "Daar gaat het *zich* niet om" en "dat hoort *zich* niet" zijn vaak te horen. Ook is het gebruik van het lidwoord *'t* voor dag- en weekaanduidingen opvallend:

> en ik moest dus *'t 's woensdagsmiddags* op het politiebureau komen

en:

> en die politie die kwam de wei op *'t 's nachts* of *'t 's avonds*

en:

> en dan gaat ie *'t vrijdags* en dan levert die z'n werkbriefje in

Er zijn ook verschillende woorden: een Heerlenaar *poetst* het huis in plaats van *schoonmaken*; hij vraagt om een *tuutje* (zakje) om boodschappen in te dragen; hij zegt *haije* en *tjuus* bij het afscheidnemen; ochèrəm om zijn medeleven uit te drukken en er *gebeurt* hem van alles in plaats van *overkomen*.

Afwijkende uitdrukkingen zijn bijvoorbeeld *grootgetrokken* voor *opgroeien* in:

> ja ik heb daar nooit zo tussen in gewoond omdat *ik ben grootgetrokken* in de Kruisstraat

Of 'een kwajongenstreek die niet erg is' als in:

> en dan werd je dus wel gestraft voor een of andere kwajongenstreek wat eigenlijk helemaal *niks op zich had*

of:

hij weet dat jullie er bent nou dat *hebben we ons bij mekaar gepakt* zijn van daaruit naar op stap gegaan naar de hei in kijken of we daar weg konden maar die Duitsers lagen daar allemaal toen *hebben we ons weer teruggemaakt* en zijn we uiteindelijk terecht gekomen op de Heksenberg

en:

na de optocht dan ging ik naar huis toe *trok ik me om* ik had het pakje niet meer aangetrokken voordat de sluiting van dinsdagavond was

Ook varieert de zinsbouw in het HAN aanzienlijk. Vooral *zich* komt veelvuldig voor, zoals ook al hierboven te zien was. Het wederkerend voornaamwoord *zich* komt vaak voor bij naamwoorden die naar een lichaamsdeel verwijzen, als in 'Roel wast *zich* de handen'. *Zich* wordt hier een bezittend persoon (possessieve datief) genoemd. *Zich* verschijnt ook in de functie van belanghebbend persoon (benefactief) in:

de mensen hebben *zich* een nieuwe wagen gekocht

Zich verschijnt ook in de volgende uitdrukking:

ik ben niet akkoord met hetgene wat ze doen *daar gaat het zich niet om* hè

Ook blijft in het volgende fragment het kleine woordje *er* weg (wat gebeurt *er* nu wel eens):

wat gebeurt nu wel eens

Het gebruik van *doen* in combinatie met een ander werkwoord (in de infinitief of onbepaalde wijs) komt vaak voor. Zo zegt Jan:

deed ik 's zaterdags en vaak 's zondags m'n huiswerk *maken*

Al deze kenmerken zijn natuurlijk niet exclusief voor het HAN of het Heerlens dialect. De zangerige intonatie én de afwijkende assimilatierichting en het weglaten van het woordje *er* komt bijvoorbeeld in heel Limburg voor, maar de 'zachte *g*' is ook te horen in Gelderland en Brabant. Het niet uitspreken van *-t* aan het woordeind komt in veel plaatsen in Nederland voor evenals het gebruik van *doen*. Bovendien wordt *zich* in heel Oost-Nederland gezegd.

Toch geven al deze kenmerken tezamen een goede indruk van het HAN. Het HAN vormt als taalvariëteit een continuüm waarin zowel meer AN-achtige als meer dialect-achtige kenmerken naast elkaar voorkomen.

In het HAN dringen zich ook taalveranderingen vanuit het westelijk AN op, zoals het gebruik van *hun* als onderwerp in plaats van *zij* of *ze*. Zo zegt Jeroen:

ja en dan krijg je nog eens het feit dat nadat ze een paar dagen thuis was, de politie op zeer verontwaardigde toon bellen waarom *hun* de kleren nog niet naar het politiebureau hadden gebrach

Ook andere niet-Limburgse elementen komen in het HAN voor:

ja u kunt eigenlijk zeggen bevorderd toen kreeg ik een afdeling voor *me eigen* helemaal *allenig*

Taalverandering

Ook al in de tijd van de Oude Grieken klaagden ouderen erover dat de taal van de jongeren niet meer hetzelfde was. Heel vaak wordt taalverandering als ‘taalverloedering’ gezien. In werkelijkheid verandert elke taalvariëteit. Luister bijvoorbeeld eens naar het AN uit de oude *Polygoon Journaals*; dat Nederlands klinkt ook achterhaald.

Sommige talen veranderen sneller dan andere maar veranderen doen ze allemaal. Dat heeft niets met taalverloedering te maken maar met gewijzigde sociale, maatschappelijke en economische verhoudingen. Geen enkel mens is gelijk: mannen spreken anders dan vrouwen, jongeren spreken anders dan ouderen, hoog opgeleiden spreken anders dan laag opgeleiden, tweetaligen spreken anders dan eentaligen. Vooral Heerlen kan met de komst en de sluiting van de mijnen over gewijzigde economische en maatschappelijke, sociale verhoudingen meepraten.

1.2 Meertaligheid

Meertaligheid wil zeggen dat een kind van jongs af aan meer dan één taal en/of dialect leert spreken. Meer dan tachtig procent van de wereldbevolking is twee- of meertalig. Eentalige sprekers zijn een uitzondering.

Heerlen is een twee- en zelfs meertalige stad. Er zijn eentalige sprekers die het (H)AN als moedertaal spreken en er zijn twee- of meertalige sprekers met

het dialect of bijvoorbeeld het Turks, Marokkaans-Arabisch, Berber en het Sranan (Surinaams) als moedertaal.

Eind jaren zeventig verhuisde ik naar Amsterdam om daar Nederlands te studeren. Al snel gaf ik Nederlandse bijles aan de toen geheten gastarbeiders, voornamelijk Marokkanen in een buurthuis in Amsterdam-West. Dat vonden de Amsterdamse vrijwilligers in het buurthuis wel grappig. Ze konden me nauwelijks verstaan maar zo iemand gaf wel Nederlandse les! Op een gegeven moment kwam een vrijwilligster in het buurthuis mij halen omdat er een Marokkaanse man in haar groep was die hetzelfde rare onduidelijke taaltje als ik sprak. Deze meneer sprak onvervalst Eygelshovens dialect ('t Eegelse). Hij begreep er niets meer van. Had hij net – in zijn ogen – het Nederlands geleerd en nu konden ze hem elders in Nederland en in Amsterdam niet verstaan!

Eentalige en meertalige groepen sprekers zijn in sociologisch en linguïstisch opzicht niet aan elkaar gelijk. De eentalige AN-sprekers in Nederland hebben een dominante positie. Zij kunnen immers ééntalig blijven, terwijl de twee- en meertaligen het AN moeten verwerven of leren om aan het sociaal, maatschappelijk en economisch leven volledig deel te nemen. Er zijn in het huidige Heerlen dus geen eentalige dialectsprekers (meer) te vinden maar wel eentalige sprekers van het (H)AN.

Codewisseling

Codewisseling houdt in dat sprekers binnen één gesprek en zelfs binnen één zin twee talen regelmatig met elkaar afwisselen. In Heerlen is dat onder andere het HAN met het Heerlens of Limburgs dialect. Terwijl Ruud in de volgende passage in het HAN vertelt, reageert Henk in het dialect:

Ruud: ze hebben hem nog niet gevonden op de Caumerweg, dood, hoe heette die nou, ja het staat vandaag in de krant
Henk: *oh, de kruutzpunt Vullingsweg of zoe*

Of Henk begint in het (H)AN en gaat na een korte pauze door in het dialect (het gecursiveerde deel):

Ruud: nee, Caumerweg
Henk: Caumerweg en dan, *wo urges*?

Taalcontact effecten: beschuit met muisjes

Welke taalcontact-effecten kunnen we in het HAN tegenkomen? In principe zijn er twee richtingen mogelijk. De sprekers kunnen bij taalcontact aan hun eigen taal vasthouden maar veel elementen uit de andere taal ontlenen. Zo hadden de sprekers in Heerlen in begin 1900 aan het dialect als voertaal kunnen vasthouden en structuren en woorden uit andere dialecten en talen (AN, Duits, Frans, en Pools bijvoorbeeld) in het dialect kunnen 'stoppen'. Dit kan gebeuren als talen veel op elkaar lijken. Als het verschil in zinsbouw echter erg groot is – bijvoorbeeld tussen een Slavische taal als het Pools en een Germaanse taal als het Heerlens dialect – wordt het echter moeilijker voor sprekers om elementen uit de andere taal over te nemen. Vervolgens is de mate van intensiteit en de duur van de contactsituatie tussen de sprekers van verschillende talen erg belangrijk. Dat was in Heerlen nauwelijks het geval (zie hoofdstuk 2). Daarom is het in Heerlen een andere kant opgegaan. De sprekers van het dialect zijn massaal onder invloed van externe factoren een andere taalvariëteit gaan spreken, namelijk het AN. Deze taalverschuiving heeft interessant genoeg niet een totale overname van het grammaticale systeem van het AN tot gevolg gehad maar het heeft wel een nieuwe variëteit van die taal opgeleverd, namelijk het HAN. Het is dus heel bijzonder dat er een nieuwe taalvariëteit geboren is.

In de literatuur over het HAN kom je voorbeeldzinnetjes tegen als:

> Sjen, ga eens met de *pietsjlamp* kijken of de *tankeldraad* nog op de *sjurgskar* ligt en vergeet niet het *veke* toe te maken.

Duidelijk is te zien dat de spreker AN spreekt. Immers, alleen de inhoudswoorden *zaklamp*, *prikkeldraad*, *kruiwagen* en *poortje* komen rechtstreeks uit het dialect, maar de zinsbouw of syntaxis is volledig AN. Ik geloof daarom ook niet echt dat dit soort zinnetjes daadwerkelijk in het HAN gezegd zijn. Ik denk eerder dat in het bovenstaande zinnetje ook elementen als *me* voorgekomen zijn die een andere zinsbouw laten zien:

> Sjen, ga *me* eens met de pietsjlamp kijken of de tankeldraad nog op de sjurgskar ligt en vergeet *me* niet het veke toe te maken.

Uit het HAN zijn langzamerhand de inhoudswoorden uit het dialect verdwenen, terwijl de dialectische zinsbouw is blijven bestaan.

Taal en onderwijs

Ouders vroegen mij tijdens mijn veldwerk in Heerlen: “Wat is nu beter voor mijn kind, AN of dialect?” Uit veel onderzoek blijkt dat (taal)achterstand door tweetaligheid een mythe is. Tweetalige kinderen zijn vroeger met abstract denken dan eentalige kinderen. Ook lijkt er een positieve relatie te zijn tussen tweetaligheid en creatief, probleemoplossend denken. Bovendien is het leren van vreemde talen voor tweetaligen makkelijker dan eentaligen en leidt het tot betere resultaten. Ook leren kinderen niet later spreken door een vroegtijdig aanbod van twee of meer talen. Maar voor al deze positieve ontwikkelingen is het wel belangrijk om naast het dialect als moedertaal ook het AN al aan te bieden en wel vóórdat het kind naar school gaat. Begin dus vroeg met het AN. Problemen met het leren of het verwerven van het AN als tweede taal ontstaan als het kind het dialect als moedertaal slechts onvolledig of gebrekkig beheerst. Wetenschappelijk gezien is tweetaligheid dus een verrijking.

2. De geboorte van het Heerlens Algemeen Nederlands (HAN) en de sociolinguïstische geschiedenis van Heerlen: Beschuit met muisjes

2.1 Komst van de mijnindustrie

Iedere Limburger weet dat Heerlen zich vooral door haar geschiedenis onderscheidt van andere steden in Zuid-Limburg. Heerlen noemen ze niet voor niets een Hollandse stad. Dit heeft Heerlen vanaf 1899 te danken aan de komst en de enorme uitbreiding van de steenkoolindustrie. In Heerlen kwamen in de periode tussen 1899 en 1930 zoveel Nederlandse en buitenlandse migranten terecht dat de Heerlenaren een minderheid in eigen stad werden. In dat opzicht heeft Heerlen voor Nederlandse begrippen een unieke geschiedenis achter de rug.

De komst van de mijnindustrie heeft niet alleen een toevloed van (im)migranten veroorzaakt, maar het heeft ook de economische en daarmee de sociale situatie in Heerlen ingrijpend gewijzigd. Eén van de gevolgen was dat in Heerlen een snel proces van taalverschuiving en tweetaligheid in één bepaalde richting is opgetreden. De Heerlense dialectsprekers hebben zich aan sprekers van het AN aangepast. Het was natuurlijk theoretisch ook mogelijk geweest dat de (im)migranten Heerlens of een ander Limburgs dialect waren gaan spreken. Toch is dit laatste niet gebeurd en daar zijn bepaalde redenen voor aan te wijzen.

In het proces van taalverschuiving – dus het leren of verwerven van het AN als tweede taal naast het spreken van het Heerlens dialect als moedertaal – zijn twee groepen migranten voor het ontstaan en de verspreiding van het HAN

relevant geweest. De eerste groep was een vrij kleine groep migranten uit het westen van Nederland die het westelijk AN sprak. De tweede groep vormde de grootste groep migranten. Zij kwamen uit het (noord)oosten van Nederland en spraken diverse dialecten. Ook deze groep is het HAN als onderlinge omgangstaal gaan gebruiken. Het fascinerende is nu dat – door allerlei hindernissen – de mensen van toen niet volledig AN zijn gaan spreken. Met andere woorden de taalverschuiving met als doeltaal het AN is ergens blijven steken. Door deze hindernissen is het HAN geboren.

Een snel proces van taalverschuiving en tweetaligheid

De verschuiving van het Heerlens dialect naar het AN en daarmee de geboorte van een tweetalige stad heeft heel snel plaatsgegrepen, namelijk binnen één of twee generaties. Deze snelle taalverschuiving is mogelijk geweest doordat het Heerlens dialect en het AN in veel opzichten erg op elkaar lijken.

Hoe weten we nu dat de taalverschuiving in Heerlen snel is verlopen? Uit een onderzoek naar Poolse, Sloveense en Italiaanse immigranten, die vóór de Tweede Wereldoorlog in Heerlen zijn geboren (tweede generatie) of geïmmigreerd naar Heerlen (eerste generatie), is gevraagd hoe zij zelf vinden hoe goed of slecht zij het AN, het Heerlens dialect en hun eigen moedertaal spreken (Pools, Sloveens, Italiaans). Niemand van de tweede generatie zegt het AN niet of slecht te beheersen en bijna iedereen zegt het AN zelfs goed te beheersen. Deze meningen zijn opvallend omdat niemand van de tweede generatie personen in Heerlen of in Nederland geboren is. Bovendien neemt de beheersing van het AN èn het Limburgs dialect tussen de eerste en de tweede generatie immigranten explosief toe. Dat komt ook doordat veel leden van de eerste generatie met Nederlandse of Limburgse vrouwen getrouwd zijn en dat is ook het geval bij bijna alle mensen van de tweede en derde generatie. Een groot gedeelte van de immigranten van de tweede en derde generatie zegt dus zowel het AN als het Limburgs dialect geleerd te hebben. Dit is een aanwijzing dat in de vestigingsjaren van deze migranten – tussen 1920 en 1940 – al een tweetalige situatie in Heerlen aanwezig moet zijn geweest. Bovendien zeggen de meeste immigranten het AN beter te beheersen dan het Limburgs dialect. Het feit dat het erg moeilijk was om oudere HAN-sprekers voor mijn promotieonderzoek te vinden – oudere sprekers die het HAN als moedertaal spreken en niet het dialect – illustreert dat het AN vóór het geboortejaar van deze sprekers, namelijk vóór 1930, nog nauwelijks door

de autochtone bevolking als moedertaal verworven werd. Dit was wel al het geval bij nakomelingen van immigranten.

De gevolgen van de taalverschuiving voor het Heerlens dialect

Door de sociale veranderingen in Heerlen is het later in deze eeuw niet meer vanzelfsprekend dat de moedertaal van kinderen van dialectsprekende ouders in Heerlen het Heerlens of een ander Limburgs dialect is. Zo merkte de taalkundige Kats in 1952 op dat het voor volwassen sprekers, die vanuit de overige delen van Limburg naar de Oostelijke Mijnstreek verhuisden, bijna onmogelijk was "om hun eigen dialect zuiver te houden, terwijl de kinderen er gemakkelijk toe overgaan om zich in de omgang en bij het spel maar te bedienen van de gemeenschappelijke taal die zij in de school spreken, het Nederlands". Dat dit Nederlands toen sterk afweek van het AN, blijkt uit Kats opmerking dat "ieder die zijn oor wel eens te luisteren legt op straat, in tram of bus, zullen evenals ons wel eens de taalkundige haren te berge zijn gerezen bij het horen van het Nederlands dat daar vaak wordt uitgebraakt". Bovendien signaleerde Kats dat het Heerlens dialect was "verdreven van de straat, uit de winkels, uit het openbare leven". Deze observaties kwamen overeen met resultaten uit dialectologisch onderzoek in de jaren zestig in Heerlen. Vergeleken met andere Limburgse steden spraken ze in Heerlen weinig dialect. Zo sprak van het aantal onderzochte kinderen in Heerlen slechts 26,8 procent dialect op straat, tegenover 83,7 procent in Maastricht, 71,5 procent in Venlo en 60 procent in Weert. Dit lage percentage leek erop te wijzen dat het dialect in Heerlen aan het verdwijnen was. Toch was dat niet zo, omdat het getal van 26,8 procent niet los stond van het aandeel niet-Limburgse ouders in Heerlen. Dit percentage was zo laag omdat slechts van een zeer klein deel van de onderzochte kinderen beide ouders in Heerlen geboren waren, namelijk nog geen tien procent. Daarentegen sprak bijna vijftig procent van de kinderen uit autochtone gezinnen, waarvan beide ouders dus in Heerlen geboren waren, het Heerlens dialect. Bovendien waren van bijna veertig procent van de kinderen die in Heerlen onderzocht zijn beide ouders òf uit het buitenland òf van buiten Limburg afkomstig!

In 1996 is er een onderzoek geweest naar het gebruik van het dialect en 'allochtone' talen bij leerlingen in het basisonderwijs in Heerlen. Van de ruim 6.800 bevraagde leerlingen gaf 21 procent aan dat zij thuis naast of in plaats van het AN ook dialect spreken, terwijl 17 procent een andere taal

spreekt. Van de andere talen staat Duits bovenaan, direct gevolgd door het Arabisch.

Landelijk gezien is Limburg de koploper in het gebruik van het dialect. Het gemiddelde landelijke percentage van het gebruik van het dialect of Fries door kinderen naar de mening van hun ouders is 12,8 procent, terwijl de ouders voor Limburg 46,6 procent en voor Drenthe – als tweede op de ranglijst – 19,4 procent aangeven. In de regel spreken kinderen met de vader iets meer dialect dan met hun moeder en andere familieleden. Relatief het minst vaak spreken zij dialect met vrienden en vriendinnen. Limburgse ouders spreken onderling nog veel dialect, namelijk 60,6 procent van de ouders geeft aan met elkaar dialect te spreken.

De houding van de jonge Limburgers onder de dertig jaar over hun dialect is duidelijk. De meesten zien zich als tweetalig en spreken niet alleen veel, maar ook het liefst Limburgs. Het merendeel is er trots op Limburger te zijn en ook vinden ze dat opvoeding in het dialect belangrijk is. Vele jongeren storen zich aan de 'gemaakte' Hollandse uitspraak van Limburgse nieuwslezers op de Limburgse televisiezender (L1).

2.2 De sociale gevolgen van de steenkoolindustrie

Het industrialisatieproces

De heterogene bevolkingssamenstelling in Heerlen is een gevolg van de komst en de uitbreiding van de steenkoolindustrie. In de voormalige Oostelijke Mijnstreek, dat de gemeenten Brunssum, Heerlen en Kerkrade bevatte en waarvan Heerlen het centrum vormde, vestigden vanaf 1899 in snel tempo elf steenkoolmijnen. Tussen 1966 en 1976 werden deze mijnen gesloten.
In 1963 was 70 procent van de bevolking (in)direct van de mijnen afhankelijk. Drie steenkoolmijnen in Heerlen waren in buitenlands particulier bezit – de *Oranje Nassau*-mijnen – en één mijn – de Staatsmijn – was eigendom van de Nederlandse overheid. De Staatsmijn was ongeveer even groot als de drie particuliere mijnen bij elkaar. De hoofdkantoren van de twee mijnondernemingen bevonden zich in Heerlen.

Hoewel de explosief groeiende mijnindustrie een tekort aan arbeidskrachten had en hogere lonen uitbetaalde dan de landbouw, werkten er in het begin nauwelijks Limburgers in de mijn. Voor de Limburgers – met uitzondering van Kerkradenaren en de Limburgers die in Duitsland al in de mijnen

De Oranje Nassau mijn (ON 1) omstreeks 1900 (Collectie Theo Arets)

werkten – was de mijnindustrie een onbekende werkgever en het beroep van mijnwerker had bovendien weinig waardering en een lage sociale status.

De omvorming van een agrarische tot een industriële samenleving vond in Heerlen – tien jaar na de vestiging van de eerste steenkoolmijn – vanaf 1909 plaats. De kolenwinning nam in die eerste tien jaar al explosieve vormen aan: in 1900 produceerden de Limburgse mijnen 300.000 ton steenkool tegen 1.292.289 ton in 1910. In 1909 werkte nog maar 16,8 procent van de beroepsbevolking in de landbouw, terwijl 1.348 van de 2.062 Heerlense industriearbeiders in de mijnen werkten. Hoe omvangrijk de industrialisatie van de Oostelijke Mijnstreek was, blijkt ook later in deze eeuw. In 1956 woonde 1,8 procent van de bevolking van de Oostelijke Mijnstreek in landelijk gebied en 56,8 procent in geïndustrialiseerd gebied. In 1975 is dat voor geheel Nederland respectievelijk 11,4 en 21,5 procent en in 1988 respectievelijk 11,5 en 23 procent.

De arbeidskrachten in de mijnindustrie kwamen overal vandaan. De grootste groep arbeidskrachten bestond uit Nederlandse werkloze migranten die uit eigen beweging naar de Oostelijke Mijnstreek migreerden. Deze migranten kwamen hoofdzakelijk uit Groningen, Drenthe en Friesland. Daarnaast kwam een deel uit Limburg zelf, Noord-Brabant en het zuidelijk deel van Gelderland. Bovendien werden talloze arbeidskrachten in de mijnindustrie gedwongen ingezet. In 1919 en tussen 1924 en 1926 moesten werklozen uit Drenthe en

Groningen verplicht in de mijnen werken. Daarnaast zochten ook grote aantallen Duitse immigranten en pendelaars, vanwege de economische crisis in hun eigen land, werk in de mijnindustrie. Tenslotte organiseerden de mijndirecties gerichte wervingsacties in het buitenland. Uit Oost-Europa vooral Polen, Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije, voormalig Joegoslavië en Hongarije wierven de mijndirecties drieduizend arbeiders. Deze buitenlanders waren halve landbouwers die de hoop hadden om later met het verdiende geld in hun moederland een eigen bedrijf te vestigen. De mijndirecties zagen erop toe dat deze buitenlanders in sociaal en godsdienstig opzicht zoveel mogelijk overeenkwamen met de Limburgse bevolking.

De toevloed van migranten

Ondanks het streven van de overheid om het buitenlandse aandeel in het mijnwerkersbestand te minimaliseren, maakten vanaf het begin van de steenkoolindustrie buitenlandse mijnwerkers – voornamelijk met de Duitse nationaliteit – ongeveer eenvijfde deel uit. De Oranje Nassau-mijnen leverden het grootste aandeel buitenlandse werknemers. De toevloed van arbeidskrachten zorgde voor een enorme inwonerstoename in Heerlen. Het inwonersaantal van Heerlen steeg tussen 1914 en 1942 van 17.788 tot 52.415. Maastricht en Venlo daarentegen groeide in dezelfde periode respectievelijk van 39.572 tot 69.316 en van 19.627 tot 39.957.

In vergelijking met de bevolking in geheel Nederland die in de periode tussen 1900 en 1950 toenam met een groeifactor van 1.96 – bijna een verdubbeling – bedroeg de groeifactor in de Oostelijke Mijnstreek 4.54. In 1988 behoort de agglomeratie Heerlen-Kerkrade tot de dichtstbevolkte van Nederland, namelijk 1.264 inwoners per km^2 tegenover een landelijk gemiddelde van 434 inwoners per km^2.

De volgende tabel toont hoe snel het niet-Limburgse deel van de totale Heerlense bevolking een meerderheid vormde. Van de 54,7 procent inwoners die in 1930 buiten Limburg geboren was, bedroeg het aandeel inwoners dat in het buitenland geboren was 22 procent.

Inwonersaantal Heerlen tussen 1895 en 1935

jaar	inwoners aantal Heerlen
1895	5.523
1900	6.646
1905	8.624
1910	12.098
1915	18.832
1920	33.014
1925	39.437
1930	46.917
1935	49.980

Samenstelling naar herkomst Heerlense bevolking

jaar	aantal inwoners van Heerlen	in Limburg geboren %	buiten Limburg geboren %
1899	6.312	87,8	12,1
1920	33.014	47,8	51,1
1930	46.917	45,3	54,7

De migrantenstromen wijzigden de oorspronkelijk rooms-katholieke homogene samenstelling in Heerlen. Zo nam het aandeel protestanten toe door de vestiging van Nederlanders uit het noordoosten van het land en door de komst van beambten die door de Staatsmijnen geworven werden. In 1899 bedraagt het aantal niet-katholieken op de totale Heerlense bevolking 2,5 procent, in 1920 is dit percentage gestegen tot 24,2. Zo werd de Limburger “geconfronteerd met de mentaliteit, de godsdienst en de taal van het Noorden, die zich op een dominante wijze manifesteerden” (Raskin 1990).

De huisvesting van de migranten

Eén van de belangrijkste resultaten van de gemeenschappelijk belangen van mijn en kerk was dat de mijnen onder meer door de enorme woningnood als gevolg van de toevloed van migranten zelf mijnwerkersbuurten bouwden. Deze mijnwerkersbuurten noemden ze in het HAN de *koloniés* met de klemtoon op de laatste lettergreep. De kolonies werden volgens de 'tuinstad'-gedachte gebouwd; ze bestonden uit laagbouw en elke woning had een stukje grond. De kolonies kwamen in het noordelijk stadsdeel van Heerlen en buiten de oude kern, waar de autochtone Heerlenaren woonden.
De geïsoleerde ligging van de mijnwerkersbuurten had echter tot gevolg dat sociale contacten tussen de 'mijnwerkersmigranten' en de autochtone bevolking niet of nauwelijks mogelijk waren. Bovendien werden op deze wijze ook onderlinge sociale contacten tussen de mijnwerkers woonachtig in de diverse mijnwerkersbuurten uitgesloten. In 1938 beslaat Heerlen een strook van tien kilometer lang en gemiddeld twee kilometer breed. In deze strook lagen de oudere bebouwingskernen en tweeëntwintig kolonies met vijfduizend inwoners die als mijnwerkers werkten. Elke kolonie telde ongeveer tweehonderd huizen. De kolonies in Heerlen waren van elkaar gescheiden door akkers, weilanden, tuinen en andere onbebouwde gebieden. Elke kolonie had zijn eigen maatschappelijke voorzieningen en was daardoor een kleine gemeenschap op zich. Een folder van de Heerlense VVV uit 1937 schetste het karakter van de kolonies: *"Heeft Londen zijn voorsteden, Heerlen heeft zijn "kolonies". Hier is welbewust een poging gedaan de noodzakelijke uitbreidingen op te lossen in kleine vestigingen. De kolonies zijn uitsluitend vereenigingsbouw: elke kolonie is, behoudens dan eenige winkeltjes bestemd voor ééne bepaalde soort bewoners, met alle bezwaren van dien. Waarschijnlijk een gevolg hiervan is dat deze vestigingen weinig hebben tot uitgroeien en een zelfstandig leven te beginnen en zoo blijven deze kolonies vrij geïsoleerd in het land liggen".*

Nog een voorbeeld van het minimale contact dat er tussen de autochtone bevolking en de migranten was, geeft een artikel uit 'De Limburger Koerier' in 1938: *"Het klinkt vreemd, dat een massa van dertigduizend arbeiders niet opvalt, maar het is waar. De mijnwerkers wonen in hun eigen woninggroepen, waar andere menschen niet dikwijls komen. Zekerheid dat men een mijnwerker voor zich heeft, geven alleen de blauwe vlekken die sommigen in het gezicht hebben – gevolgen van een schietongeval of verwondingen, waarbij de kolenstof in het vleesch is binnengedrongen".*

De maatschappelijke segregatie

De steenkoolindustrie was uitermate hiërarchisch georganiseerd. De arbeiders die direct bij het losmaken van de steenkool betrokken waren, maakten slechts eenvierde deel van de ondergrondse bezetting uit. De overigen verrichten werkzaamheden van uiteenlopende aard, zoals het verder ontsluiten van de mijn (steenwerk en voorbereiding), het onderhoud van gangen en galerijen, het vervoer van materialen en steenkool, het 'roven' van de nog bruikbare materialen in verlaten ruimten en de leidende, instruerende en controlerende werkzaamheden.

Er bestond een groot verschil, ook in prestige, tussen de functie van mijnwerker en de functie van beambte. Sinds het koninklijk besluit van 25 april 1913 werd onder beambten verstaan de personen die jaarwedde of maandgeld verdienen. Tot de groep beambten behoorden de directieleden, de ondergronds-technische, de bovengronds-technische en de administratieve werknemers. De technische beambten waren weer onderscheiden in beambten die rechtstreeks bij de steenkoolproductie betrokken waren en staf- en researchfunctionarissen. Tevens omvatte de categorie administratieve beambten de personen die bij de commerciële en sociale diensten werkzaam waren.
Het aantal beambten nam pas na de jaren dertig in hoge mate toe en pas na de jaren veertig breidt het aantal beambten met een academische opleiding zich sterk uit. In 1951 waren er 3.823 beambten bij de Staatsmijn in dienst. Het aantal beambten met een academische opleiding bedroeg 250.

Niet alleen tussen de beambten, maar ook tussen de ondergrondse mijnwerkers onderling en de 'lagere' beambten die direct bij de steenkoolwinning betrokken waren, was het verschil in functie groot. De ondergrondse mijnwerkers waren in oplopende volgorde van belangrijkheid naar functie onderscheiden in: sleper, hulphouwer, houwer en posthouwer of voorman en de lagere beambten waren in oplopende volgorde van belangrijkheid onderscheiden in: hulpopzichter, opzichter, meesteropzichter en hoofdopzichter.

Deze uitzonderlijk strikte hiërarchische indeling in het mijnbedrijf had ook een maatschappelijke segregatie in Heerlen tot gevolg. Alle mijnwerkersbuurten bouwden ze uit economische motieven zo dicht mogelijk bij de vier mijnschachten die alle ten noorden van de spoorlijn Sittard-Heerlen-Schaesberg lagen. De beambten vestigden zich hoofdzakelijk ten zuiden van deze spoorlijn. Daar bevonden zich ook de hoofdbureaus van de Staatsmijnen en de Oranje Nassau-mijnen.

De mobiliteit onder de mijnwerkers

In elk nieuw mijncentrum, zoals in de Oostelijke Mijnstreek, was de mobiliteit van de mijnwerkers erg groot. De oorzaken van de hoge mobiliteit van de mijnwerkers in de Oostelijke Mijnstreek waren woningnood, gebrek aan sociale voorzieningen en een vijandig gezinde autochtone agrarische bevolking. Bovendien werkten ook vóór de Eerste Wereldoorlog de Limburgse mijnwerkers, net zoals de 'migranten-mijnwerkers', niet continu in de mijnindustrie. Vele Limburgse mijnwerkers zochten in het voorjaar seizoenswerk. Verder was ook het verloop onder de arbeidskrachten, die door de mijndirecties uit het buitenland gehaald waren, groot. De mobiliteit van de mijnwerkers was vooral bij de Oranje Nassau-mijnen tussen 1911 en 1919 erg hoog:

Gemiddeld aantal (on)vrijwillige ontslagen en in dienst genomen arbeiders in afgeronde getallen in de particuliere mijnen, 1911-1930.

jaar	gemiddeld aantal arbeidsplaatsen	totaal ontslagen arbeiders	in dienst-genomen
1911-1912	5.993	3.859	4.287
1913-1919	7.688	5.099	5.779
1920-1930	14.228	3.937	4.471

De sluiting

Eind jaren zestig en begin jaren zeventig voltrokken zich in snel tempo de sluitingen van alle mijnen in Limburg. Eenderde gedeelte van de beroeps-bevolking was tijdens de sluiting afhankelijk van de mijnen. De steenkool-industrie is keurig opgeruimd. Een rondleiding in een echte mijn kan niet meer. Bij de operatie van 'zwart naar groen' in de jaren zeventig zijn alle mijnterreinen zorgvuldig weggepoetst. Gebouwen werden opgeblazen, de mijnschachten zijn afgedicht met tientallen dikke meters lagen stenen en beton en de enorme braakliggende terreinen, die ontstonden, zijn volgebouwd.

Afbraak van de Oranje Nassau mijn, juli 1975. (Collectie Theo Arets)

2.3 Een scenario voor de geboorte en de groei van het HAN

Het is aannemelijk dat de autochtone sprekers in Heerlen in het proces van taalverschuiving zich oriënteerden op het (westelijk) AN van de Nederlandse beambten. Het westelijk AN was met andere woorden de doeltaal in het proces van tweetaligheid in Heerlen. Immers, de beambten uit het westen vestigden zich permanent in Heerlen en wel in die wijken waarin sociaal verkeer met de bovenlaag van de autochtone bevolking mogelijk was. Hun taal was dus vanaf het begin van hun komst permanent in Heerlen aanwezig. Deze beambten hadden binnen en buiten het mijnbedrijf een zeer hoog prestige in de ogen van de autochtone bevolking en bij de overige migranten. Verder was het voor de autochtone bevolking en de 'mijnwerkers-migranten' mogelijk om met een goede mondelinge en schriftelijke beheersing van het AN tot een administratieve functie binnen het mijnbedrijf op te klimmen. Tenslotte mag men aannemen dat het AN van de beambten nauwelijks variatie kende. Dit is een noodzakelijke voorwaarde om in een taalverschuiving als doeltaal te kunnen dienen. De invloed van het westelijk (AN) van de Nederlandse beambten op bestuurlijk niveau blijkt uit de taalverschuiving die in het bestuurlijk domein in Heerlen is opgetreden. Tot aan de jaren dertig spraken ze in de raadzaal van Heerlen dialect, na de jaren dertig AN.

De beambten die het (westelijk) AN spraken, vormden in verhouding tot de andere migranten en de autochtone bevolking een kleine groep. Zo zijn in

1909 bij alle Staatsmijnen in Zuid-Limburg 66 beambten in dienst en in 1952: 3.823. De toename van beambten is relatief gezien groter dan die van de mijnwerkers: tegenover één beambte op dertien mijnwerkers in 1909 was er in 1952 één beambte op acht mijnwerkers in dienst.

Aangezien er in het begin van de mijnindustrie slechts een klein aantal sprekers van het (westelijk) AN voorhanden was, was er nauwelijks kans dat de sprekers van het Heerlens dialect en de migranten rechtstreeks met deze AN-sprekers in contact kwamen. Het AN kon in het begin van de mijnindustrie alleen via deze sprekers overgenomen worden, want het was in die tijd in de regio's buiten de Randstad nog niet gebruikelijk om het AN te spreken. Het (westelijk) AN werd immers pas ná de Tweede Wereldoorlog voor iedereen in Nederland toegankelijk door de opkomst en verbreiding van moderne massamedia, zoals radio en televisie. Bovendien was de sociale context in Heerlen zodanig dat de uitzonderlijk strikte hiërarchie in de steenkoolindustrie ook een maatschappelijke integratie in de weg stond. Daardoor had slechts een zeer beperkt aantal sprekers van het Heerlens dialect – de autochtone elite – de gelegenheid om het AN echt met eigen oren te beluisteren. Bovendien was er slechts een klein numeriek aantal sprekers van de doeltaal (AN) in Heerlen woonachtig tegenover een groot aantal sprekers van de brontaal (Heerlens (oostelijk) dialect). Deze twee factoren, maatschappelijke segregatie en de aantallen sprekers, vormden al twee hindernissen om het AN volledig te kunnen leren. De derde hindernis was de snelheid waarmee het proces van taalverschuiving plaatsvond. Doordat niet alle sprekers van het Heerlens dialect en migranten uit het oosten van Nederland direct met het AN in contact kwamen, was er geen gelegenheid om het AN als tweede taal vloeiend te kunnen leren. Daardoor was het mogelijk dat er 'vergissingen' in het geleerde AN ontstonden die zich vervolgens door de gemeenschap, die het AN wilde of moest leren, verspreidden. Het niet vloeiend leren van het AN had tot resultaat dat dialectsprekers, in hun versie van het AN, dialectkenmerken in hun AN meenamen. In dit laatste geval realiseerden de dialectsprekers zich niet dat bepaalde dialectconstructies niet of nauwelijks in het AN voorkwamen. Dit is precies waardoor het HAN zich in zinsbouw van het AN onderscheidt. In plaats van het (westelijk) AN is door de grote groep sprekers van het Heerlens en de oostelijke dialecten het HAN gerealiseerd.

De verspreiding van het HAN

De taalsituatie in Heerlen rond 1900

Heerlen was rond 1900 een eentalige gemeenschap waarin het overgrote deel van de inwoners het Heerlens dialect als moedertaal sprak. Slechts een klein deel van de Heerlense bevolking sprak als tweede taal een regionale variëteit van het AN. Nog een kleiner deel sprak het AN vloeiend als tweede taal. Deze sprekers behoorden tot de autochtone elite zoals bijvoorbeeld de pastoor, onderwijzers en notarissen. Hun AN was sterk door het Heerlens dialect beïnvloed en kan als voorloper van het HAN beschouwd worden. In Heerlen was het overigens voor de buitenlandse migranten mogelijk om het Duits of het Rijnlandse dialect als voertaal te gebruiken. In Heerlen werd bijvoorbeeld rond 1900, met uitzondering van de wijk Heerlerheide, in het Hoogduits gepreekt.

De taalsituatie in Heerlen rond 1925

Rond 1925 was er door de komst van Nederlandse en buitenlandse immigranten sprake van een explosieve inwonerstoename. Deze immigranten vestigden zich niet tussen de autochtone bevolking maar in mijnwerkersbuurten. Elke mijnwerkersbuurt was een gemeenschap op zich. Daardoor waren wel intensieve sociale contacten tussen de migranten onderling mogelijk. Alle mijnwerkers werden wat betreft herkomst en nationaliteit willekeurig door elkaar in een mijnwerkersbuurt geplaatst. De plaatsing van buitenlanders tussen de Nederlandse (noord)oostelijke migranten heeft een positief effect op de assimilatie van buitenlanders gehad. Eén resultaat daarvan was dat de buitenlandse immigranten zich aan de taalsituatie in Heerlen aanpasten. Al eerder heb ik genoemd dat, naar eigen zeggen, de beheersing van respectievelijk het AN en het Limburgs dialect tussen de eerste en de tweede generatie buitenlandse immigranten explosief toenam. Het merendeel van de buitenlandse mijnwerkers vestigde zich echter niet permanent in Heerlen. Er was onder hen, behalve degenen die met een Nederlandse of Limburgse vrouw getrouwd waren, een zeer groot verloop. Bovendien werden buitenlandse migranten tijdens de crisistijd in grote aantallen ontslagen. Het gevolg was dat deze buitenlandse migranten niet langer meer in Heerlen konden verblijven.
Er zal in het begin door alle mijnwerkers ondergronds zowel diverse

AN-variëteiten als het Heerlens (Limburgs) dialect, als het Duits en een mix daarvan gesproken zijn.

Overigens woonden in de mijnwerkersbuurten aanvankelijk nauwelijks mijnwerkers uit Heerlen en Zuid-Limburg. Het is dus niet aannemelijk dat er tijdens de opkomst van de mijnindustrie in de mijnwerkersbuurten het Heerlens dialect gesproken werd. Het grootste deel van de bewoners van de mijnwerkersbuurten was daarentegen afkomstig uit het noord(oosten) van Nederland en deze migranten spraken ieder hun eigen lokale dialect.

Uit onderzoek naar het gebruik van het AN in de IJsselmeerpolders blijkt dat daar waar veel verschillende dialecten in één gebied samen komen, de rol van het AN groot wordt. Dat komt doordat het AN als algemene omgangstaal tussen de dialectsprekers functioneert èn doordat de kinderen van deze immigranten in het AN worden opgevoed.

In Heerlen spraken de migranten een oostelijke variëteit van het AN als omgangstaal. Deze omgangstaal was dus hun tweede taal. Verder is het belangrijk dat het merendeel van deze (oost)Nederlandse migranten zich, in tegenstelling tot de buitenlandse immigranten, permanent in Heerlen gevestigd heeft. Deze migranten hadden immers vanwege hun Nederlandse nationaliteit niets van het ontslagbeleid van de mijnen tijdens de crisisjaren te vrezen.

Een klein deel van de Nederlandse migranten sprak als tweede taal een variëteit van het AN dat met het AN van de autochtone bevolking in Heerlen overeenkwam. Dit waren de migranten die uit de zuidelijke provincies van Nederland kwamen. Een ander klein deel van de migranten sprak het (westelijk) AN. Dit waren de migranten uit het westen van Nederland en door de mijnen in de functie van beambte aangesteld. De Staatsmijnen hebben vanaf het begin uitsluitend beambten met een Nederlandse nationaliteit aangesteld. De nationaliteit van de beambten bij de particuliere mijnen was niet uitsluitend Nederlands maar ook Duits en later Frans.

De taalsituatie in Heerlen rond 1940

Tussen 1914 en 1930 werden in Heerlen 731 huwelijken gesloten. Bij tweederde van deze huwelijken ging het om Nederlanders (inclusief Heerlenaren) onderling, ruim eenvijfde deel betrof huwelijken tussen Nederlanders en buitenlanders en tussen de tien en vijftien procent waren huwelijken tussen buitenlanders. De vermenging van Nederlanders onderling is dus sneller gegaan dan die tussen Nederlanders en buitenlanders èn buitenlanders onderling.

Ondertussen waren er Heerlenaren en hun kinderen die als tweede taal het HAN spraken en waren er kinderen van de tweede generatie immigranten. De ouders voedden de tweede generatie in het AN op. Kinderen van immigranten die – in tegenstelling tot hun ouders – in 'het nieuwe gebied' geboren waren, namen kenmerken over uit de taal die in dat gebied dominant aanwezig waren. Deze immigrantenkinderen konden dan een taalvariëteit spreken die sterk van die van hun ouders afweek. Voor de Heerlense situatie hield dit in dat de immigrantenkinderen die in Heerlen geboren waren, woorden, uitspraak en zinsbouw uit het Heerlens dialect en uit het HAN van de dialectsprekers hebben overgenomen. Het AN van deze immigrantenkinderen zal dus sterk op het HAN geleken hebben. Op deze wijze hebben zij in belangrijke mate tot de verspreiding van het HAN bijgedragen.

De taalsituatie in Heerlen rond 1960

Na de oorlog verspreidde het HAN zich ten opzichte van het Heerlens dialect. De verspreiding van het HAN binnen het mijnbedrijf blijkt uit het feit dat er ondergronds in de mijnen geen taalplanning gevoerd werd in die zin dat mijnwerkers gedwongen werden één taalvariëteit te spreken. Uiteindelijk is het HAN ondergronds de algemene omgangstaal geworden: "een mijnwerker (...) had zich aan te passen aan de sterk Zuid-Limburgs gerichte groeptaal of vaktermen van de mijnwerker".

Na de oorlog verwierf de meerderheid van de sprekers van het Heerlens dialect nog steeds het dialect als moedertaal. In de jaren vijftig en zestig kwam tenslotte ook daar verandering in. Geleidelijk aan werd de groep sprekers die het HAN als moedertaal verwerft steeds groter.

Overzicht van de Oranje Nassau mijn (ON I) omstreeks 1959. (Collectie Theo Arets)

Na het millennium

Toch zien we dat het dialect bezig is aan een nieuwe opmars. Het Heerlens dialect wordt ondanks alle sombere voorspellingen nog steeds gesproken en gezongen terwijl het langzamerhand ook meer geschreven en gelezen wordt. Die sombere geluiden over het voortbestaan van het dialect vallen dus allemaal wel mee. Als in een stad als Heerlen na de enorme economische en maatschappelijke omwentelingen in de vorige eeuw nog steeds het Heerlens dialect gesproken wordt, dan ziet de toekomst van het Heerlens dialect er zonnig uit. De vraag is dan ook of Heerlen nog een 'Hollandse' stad genoemd kan worden?

3. Klanken en Heerlense uitspraak: eedrach maak mach

Wat i Heële al lang geet, geet urges angesj nog lang neet.
Wat hei get geweuns is, urges angesj gedeuns is.
Hei gee gebazel en gehóddel, gee gesjravel en geknóddel.
Doe mos geweun i Heële zieë, hei geet alles en nog mieë!

Alling i Heële (tekst: G. Prickaerts 2001/2002).

Het meer Limburgse repertoire van het HAN wordt niet geschreven maar wel gesproken. Er zijn dus geen spellingsregels voor het HAN, hoewel dialect-vereniging Veldeke wel een spellingsadvies voor de Limburgse dialecten heeft ontwikkeld.

De ligging van Heerlen is bijzonder omdat het wat uitspraak betreft in een overgangsgebied ligt dat dialectologen ook wel het Ripuarisch Oost-Limburgs overgangsgebied noemen. Heerlen ligt net ten westen van de zogenoemde *Benrather-linie* die deze overgangszone afgrenst. De Benrather-linie is de westelijke grens van de Tweede of Hoogduitse klankverschuiving. Zo onderscheidt het Heerlens dialect zich van een echt Ripuarisch dialect als het Kerkraads doordat de Hoogduitse klankverschuiving van *p* naar *(p)f*, van *t* naar *(t)s* en van *k* naar *ch* (als in *lachen*) zich niet voorgedaan heeft. In het Heerlens dialect zegt men "'t woa zieker *tiet*" en Sidonia (uit 'Suske en Wiske') zegt in het Heerlens "eedrach *maak* mach" waar Kerkradenaren 'tijd' als *tsied* en 'maken' als *mache* (de verbogen vorm van *mache* is overigens *maat*) uitspreken.

In het HAN komt veel variatie voor. De uitspraak kan heel erg op het Heerlens of op andere Limburgse dialecten lijken, of ze kan veel meer de richting van het westelijke AN opgaan. Ik beschrijf hier meer de HAN-uitspraak die nog dicht bij het dialect staat.

3.1 Echt Limburgs

Volume

Heerlenaren, evenals Limburgers, spreken zachter dan westerlingen. In een restaurant zijn gesprekken aan naburige tafeltjes nauwelijks te volgen, terwijl je bijvoorbeeld in Amsterdam vele gesprekken bijna in het hele restaurant kan meeluisteren.

Intonatie (het gebruik van de sleeptoon)

De sprekers van het HAN kunnen net zo zangerig klinken als sprekers van het Limburgs dialect. Dat zangerige wordt veroorzaakt door een specifieke intonatie, de zogenoemde sleeptoon. Deze zinsintonatie komt ook voor bij geboren en getogen Limburgers die geen dialect meer spreken, of die van huis uit geen dialect spreken. Het onderscheid tussen sleep- en stoottoon is specifiek voor Limburg. Een woord als *berg* drukt in het Heerlens dialect twee verschillende betekenissen uit. Afhankelijk daarbij is hoe de Heerlenaar èn met welke intonatie hij het woord *berg* uitspreekt. Spreekt hij *berg* kort en stotend uit (stoottoon), dan bedoelt hij het meervoud *berg*. Spreekt hij *berg* met een langere duur en eerst hoog en dan wat lager uit (sleeptoon), dan bedoelt hij het enkelvoud *berg*. Het onderscheid tussen sleep- en stoottoon is dus verantwoordelijk voor een grammaticaal onderscheid, namelijk het enkelvoud of het meervoud van een zelfstandig naamwoord. Er zijn echter ook paren waarin de oppositie alleen woorden van elkaar onderscheidt, zoals *mû:ᵉR* met sleeptoon voor *wortel* en *mùᵉR* met stoottoon voor *muur*. Ten slotte is er de 'betekenisloze' stoottoon die opgeroepen wordt in lettergrepen met een korte vocaal als in *hangk*, *kamp* en *tent* waarin de korte vocaal door een nasaal en dan door een plofklank gevolgd wordt. Deze 'betekenisloze' stoottoon is systematisch in het HAN te horen; de andere twee onderscheidingen niet. Het onderscheid tussen sleep- en stoottoon is voor een niet-Limburger moeilijk te horen en valt op latere leeftijd bijna niet aan te leren. Het is zeker ook dit zangerige waardoor een buitenstaander een Limburger, ook al spreekt hij AN, vaak bij een eerste ontmoeting lastig kan verstaan. Hoe vaak ik in Amsterdam niet in het Duits of in het Frans antwoord op mijn vragen kreeg! Blijkbaar is de uitspraak moeilijk als AN te duiden. Nu is het wel zo dat regionale accenten bekender worden in het hele land omdat ze ondertussen op

radio en televisie mogen en 'in' zijn. Dat was vroeger wel anders met alleen maar A(B)N op de radio en op de buis.

*Hij tra**bd**e een balletje*

Het HAN kan veel 'stemhebbender' uitgesproken worden dan het AN. Dit komt omdat een Heerlenaar een stemloze medeklinker als *p* en *t* en *f* stemhebbend kan uitspreken, dus als *b*, *d* en *v*, als een stemhebbende klank tussen twee woorden erop volgt (zogenoemde regressieve assimilatie). In dit geval wordt een spraakklank gewijzigd onder invloed van een andere die in de buurt staat. Het is dus een soort gelijkmaking van stem. Zo kan een HAN-spreker zeggen "dat tante Zusje de *trab*-oploopt" of "dat *hoo**b-ik*** (hoop ik) niet". In het HAN komt het heel vaak bij werkwoorden in de verleden tijd voor dat werkwoorden met *-de* en niet met *-te* vervoegd worden. Vervoeging met *-de* waar het AN *-te* heeft, komt rechtstreeks uit het Heerlens dialect. Onder invloed van het suffix *-de* vindt stemassimilatie plaats. Zo kunnen HAN-sprekers zeggen dat "Jan een balletje tra*bd*e", dat "Cyrille vroeger *danzde*" naast "tra*pt*e" en "dan*st*e" en dat "Margo gisteren een brood *baGde*". Ik schrijf heel bewust dat de ene uitspraak *naast* de andere voorkomt omdat in het HAN, als scala van taalvariëteiten, beide uitspraken te horen zijn; dus zowel de meer Limburgse als de meer AN-uitspraak.

Nog meer voorbeelden zijn: de *langverwa**gd**e* dag, de *gela**bd**e* broek, hij *haa**dd**e* (haatte), *ligkde* (likte), *bovde* (bofde), *pazde* (paste), *lagde* (lachte) en *gaabde* (gaapte). Zo hoorde ik een spreker ook zeggen dat "Roel naar de *MDS* gaat" (èm-dé-ès voor *MTS*). Het is niet zeker hoe deze uitspraak van de *d* in *MDS* verklaard kan worden, aangezien er op deze *d* geen stemhebbende klank maar *s* volgt.

Tussenklankjes: tachətig

De spreker van het HAN houdt ervan om een stomme *e* (*ə*) toe te voegen in woorden die niet in kleinere woordjes onder te verdelen zijn (ongelede woorden). Zo klinkt *werk* als *werrək*, *kerk* als *kerrək* en *melk* als *mellək*. Deze woorden kennen een korte klinker gevolgd door een *r* of *l*. In het Heerlens dialect komt ook zo'n stomme *ə* voor tussen de medeklinkers *rk*, *rp*, *lk* terwijl de *r* in tegenstelling tot het AN niet aanwezig is in bijvoorbeeld

woorden als ‘peet’ (paard). Limburg is absolute koploper in het uitspreken van een stomme *ə* in het woord *werk* vergeleken met andere regio’s in Nederland en in Vlaanderen. Limburg doet dat voor 95 procent. Om een indruk te geven: Belgisch-Limburg doet dat voor 39 procent en de Randstad voor 65 procent.

Wat hier veel op lijkt, is het toevoegen van een stomme *ə* in woorden die wel in kleinere eenheden onder te verdelen zijn (gelede woorden), zoals in de samenstellingen *fietsbel* (fiets+bel) en *appelboom* (appel+boom):

> jij mag niet zonder *fietsəbel* rondrijden

en:

> en kwam maar niet thuis zeggen van ja maar ik ben in de *appeləboom* geweest, de boer heeft me geslagen dan zei die van huh leuk he, had je niet in de *appeləboom* moeten klimmen

Zo’n kleine tussenklank hoor je ook terug in woorden als *tachətig (tachtig)*, een klein *wielətje (wieltje)* en *zeikənat.*

3.2 Klinkers

In het HAN neigt de *a*-klank in *bal* meer een *o*-klank waardoor *bal* als *bol* klinkt. Dat komt omdat de Heerlenaren de *a* met meer geronde lippen maken dan westerlingen. Ook spreekt men de *a*-klank iets donkerder en korter uit waardoor het woord *gas* meer op *ga°s* en *daar* meer op *da°r* lijkt.

Een westerling spreekt het suffix ‘*lijk*’ in woorden als *heerlijk* en *gemakkelijk* uit als *heerl**uk*** en *gemakkel**uk*** waar een Heerlenaar meer een *i*-klank produceert: *heerlik*, *gemakkelik* en *moeilik*. Ook het suffix ‘*ig*’ als in zielig en *groenig* kent een *i*-klank waar westerlingen *ziel**ug*** en *groen**ug*** zeggen.

De *ei* als in Leidseplein spreekt men uit als één klank (monoftong), dus meer als Leedseplein terwijl Leidseplein in Amsterdam als Laidseplain klinkt.

De *ui* aan het woordeind *(bui)* of voor een volgende klinker *(buien)* heeft een *j*-achtige eind waardoor het meer als *buij* en *buijen* klinkt. Andere voorbeelden zijn nog *lui* en *trui.*

3.2 Medeklinkers

De zachte of stemhebbende g

De stemhebbende *g* is natuurlijk favoriet onder westerlingen om Limburgers te imiteren. De zachte *g* als bijvoorbeeld in *goed* wordt wat minder ver naar achteren uitgesproken en met wat meer stem dan de 'Hollandse' *g*. In de jaren zeventig waren veel Limburgers in de Amsterdamse kraakbeweging actief. Het grapje was dan ook dat tijdens ontruimingen van kraakpanden veelvuldig *"M.E. weg ermee"* met een zachte *g* geroepen werd. In *"weg ermee"* vindt regressieve assimilatie plaats.

t aan het woordeind

Het is ook karakteristiek om de *t* niet uit te spreken na woorden zoals in: *de man is weggebrach*, *angs* en *direk*. Heerlense sprekers laten het meest de slot *t* weg in woorden die op een *g* en *s*, zoals in *echt* en *kast* en op een *k* eindigen en ook in woorden die eindigen op een *f* en *p*. Een voorbeeld van *t*-wegval gevolgd door regressieve assimilatie is: *waggeve* voor 'wacht even'. Het niet uitspreken van de *t* aan het woordeinde is niet specifiek Heerlens. Het komt voor in een deel van Limburg, Gelderland, Brabant, Zuid-Holland en Overijssel tot in de stad Utrecht, Voorburg en Gorcum.

Overigens is de wegval van *t* erg gevoelig voor stijlverschillen. Dat wil zeggen dat HAN-sprekers de *t* het meest weglaten wanneer zij informeel spreken en deze minder vaak weglaten als zij een tekst hardop voorlezen. Deletie van de *t* is dus gevoelig voor de formaliteit van de situatie. In een sollicitatiegesprek zullen de HAN-sprekers minder de t deleren dan thuis achter een kop koffie of een glaasje wijn.

donkere l

Heel karakteristiek is de donkere *l* klank. Deze ontstaat omdat Heerlenaren die klank verder naar achteren uitspreken dan de lichte *l* die met de tong net achter de tandkast gemaakt wordt. De donkere *l* kan ook met een gekrulde tong achterin gemaakt worden. Indien we de lichte en de donkere *l* vooraan, midden en achteraan in een woord met elkaar vergelijken dan komt in het westen de donkere *l* ongeveer 0 tot 44 procent voor terwijl dat in Heerlen van 75 tot 87 procent kan oplopen.

w

Ook de *w* is anders: Heerlenaren hebben een wat minder sterke variant van de Surinaamse *w* omdat ze lippen ronden, terwijl men in het westen en in het noorden van het land bij de uitspraak van de *w* de onderlip losjes tegen de bovenste voortanden drukt waardoor er haast een wrijfklank ontstaat.

’n bolletje wol

Ik weet dat ik vroeger mijn jongere neefjes en nichtje in Harderwijk voorlas en dat ze het uitschaterden bij mijn uitspraak van het voorleeszinnetje: *de poes speelt met een bolletje wol*, met een donkere *l* en een bilabiale *w*.

r

Heerlenaren hebben een zogenoemde brouw *r* die ze achter in de keel maken en geen tongpunt *r*. Er is echter geen geografische spreiding van de verschillende soorten *r* in Nederland te geven. De brouw *r* komt evenals de tongpunt *r* net zo goed in het AN als in de Limburgs dialecten voor, hoewel de tongpunt *r* toch wel echt zeldzaam in Limburg is.

Wel is het zo dat Heerlenaren in het dialect de *r* die op klinkers volgt maar vòòr een *t*, *s* of *ts* staat niet of nauwelijks uitspreken. Ook in het HAN kan *paard* meer als *paad* en *kort* als *kot* klinken. Ook de plaatsnaam Heerlen in het eigen dialect is Heële; de *r* is dus niet aanwezig.

Uitspraak in namen

oe in plaats van ou

In achternamen spreken Heerlenaren *ou* vaak uit als *oe*. Zo klinkt Houben als Hoeben, Vousten als Voesten, Roukens als Roekens en Houbrechts als Hoebrechts. Twee eeuwen geleden tijdens de Franse tijd moesten de inwoners van het huidige België en Nederland zich laten inschrijven in het bevolkingsregister. Er was toen nog geen officiële spelling in gebruik en de ambtenaren hadden het probleem of de zoon van Hubertus – Hoebaer in het dialect – nu als *Houben* of als *Hoeben* genoteerd moest worden. Ook de bijnaam Bruins leverde problemen op: Broens, Brouns of Brounts. Veel Limburgse familienamen eindigen overigens op *-s* of *-en*. Deze vormen laten familierelaties zien. Achternamen als Peeters, Jacobs, Hermans of Driessen en Houben betekenen (kind) van Peeter, Jacob, Herman, Dries en Hubertus. In verhouding zijn er van oorsprong weinig familienamen die samengesteld zijn met *van de* of *den* en *der*, zoals Van ’t Veld en Den Wijngaard.

sj in plaats van sch

Heerlen ligt ten oosten (rechts) van de isoglosse die de Panninger Linie heet. Deze isoglosse geeft de grens aan tussen het *s* en het *sj*-gebied. Het Heerlens dialect heeft voor *sl-*, *sm-*, *sn-*, *sp-* en *st-* aan het begin van een woord een *sj-*. In het HAN is de *sj-* behalve in familienamen, straatnamen en plaatsnamen nauwelijks te beluisteren: *Schraven* wordt *Sjraven*, *Schleupen* wordt *Sjleupen*, *Schandelen* wordt *Sjandele* en *Schiffelers* wordt *Sjiffelers.*
Ook in plaatsnamen komt dat voor: *Schaesbergerweg* wordt *Sjaesbergerweg.*

ie in plaats van ij

Plaatsnamen met een lange *ij* gespeld, spreekt men vaak uit als *ie*: *Wijnandsrade* is *Wienandsrade (Wienandsrao)*, *Rijckholt* is *Rieckholt (Riêkelt)* en Limburgs bier komt uit *Wielre (Wielder).*

't Roeët Trüd (Foto: Méland Langeveld)

Klemtoon in namen

De klemtoon in voor- en achternamen ligt anders. Hier in het westen noemen ze mij consequent CorNIPS, terwijl dat in Heerlen toch echt Còrnips is. Met de klemtoon op het eerste deel van de naam dus. Hetzelfde geldt voor de naam van mijn zus: Màrgo in Heerlen, maar Margó in het westen. In Heerlen winkelen de Limburgers in Sároleastraat (Sarool) en Nóbelstraat en de Hollanders in de Saroléastraat en Nobèlstraat.

Namen waar de klemtoon anders terecht komt, zijn: Màrcel versus Marcél, Mìchel versus Michèl. Deze laatste namen hebben dus een Franse uitspraak met de klemtoon op de laatste lettergreep en zo spreken Heerlenaren dat dus niet uit. Een Franse uitspraak vinden we daarentegen wel terug in: Albèr, Hubèr en Lambèrt of kortweg Bèr. Dit is ook het geval bij de voormalige koloniëen of kolonies in Heerlen uitgesproken als koloníëen en koloníés.

Specifiek Limburgse mannelijke voornamen van dit moment, die we ook in het HAN tegenkomen, zijn onder andere: Bèr, Chrit, Huub, Jef, Jeng, Joep,

Keub, Lei, Peer, Pierre, Sef, Sjang, Sjarel, Sjef, Sjeng, Sjraar, Tei, Tjeu, Wiel, Zef. Modernere vrouwelijke specifiek Limburgse voornamen zijn: Annmarie, Berby, Dessie, Eulalie, Fieng, Gèëtruui, Mayke, Tien, Trienet en Truke.

De oudere voornaam Truut vinden we terug in ’t Roeët Trüd’ van Heerlen. Dit was de volksnaam van Maria Geertruid Lempers-Jacobs. Zij woonde haar hele leven op De Linde, een klein wit huisje aan het kruispunt Nobelstraat/ Kruisstraat. Daar staat nu een standbeeld van haar. De verkeersdrukte van het groeiende dorp Heerlen maakte op dit punt vele slachtoffers die ’t Trüd als eerste verzorgde. ’t Trüd kon behoorlijk schelden op de kwajongens uit de buurt die zonder te kijken deze kruising overstaken.

4. Woorden, woordvorming en woorddelen: foemele met loemele

4.1 Specifieke woorden en bijzonder woordgebruik

Heerlense dialectsprekers hebben na een oproep in regionale dagbladen opgegeven welke dialectwoorden het meest favoriet zijn. Het woord *kroësjele* voor 'kruisbessen' behoorde in 1991 tot de top tien van Heerlense dialectwoorden. Waarom dit woord in het Heerlens dialect zo populair is, is onbekend. Maar dit woord is ook algemeen bekend in het HAN. Een HAN-spreker bestelt bij de bakker liever *kroësjelevla* dan kruisbessenvla. *Kroësjele* is een goed voorbeeld van een woord dat uit het dialect in het HAN meegekomen is zonder dat het in uitspraak of in woordvorm veranderd is. Zoals ze *kroësjele* zeggen in het dialect, zeggen ze ook *kroësjele* in het HAN. Veel van deze dialectwoorden zijn in het HAN terug te vinden, bijvoorbeeld *gans* voor 'heel' als in "dat is een *gans* karwei hoor". Het HAN- en dialectwoord *sjprietse* (Heerlens dialect, 1884) voor 'spuiten' is nog een voorbeeld. Vooral dialectbenamingen voor dieren, planten, eten en kleding vinden we in het HAN terug. *Miemele* (aanwezig in Heerlens dialect in 1884) voor aalbessen, *pratsj* (Heerlens dialect, 1884) voor 'modder' zoals in "we lopen in de *pratsj*", *koelkop* (Heerlens dialect, 1894) voor 'kikkervisje', *helpe* (Heerlens dialect, 1884) voor 'bretels' en *voorgisteren* voor 'eergisteren':

op de fiets die is *voorgisteren* aangereden geworden

Heerlenaren zeggen ook *voor een tijd terug* naast een *tijd geleden* en *sjravele* voor 'zeulen':

> zo was dat ook met m'n opa, die heef ook ech dag en nach op de mijn *geschraveld*

Meer dialectwoorden, die ook niet aan het AN aangepast zijn, zijn in het HAN de op elkaar rijmende woorden *foemel* en *loemel*. In 1884 betekent *foemele* 'betasten' en 'bestrijken' waarvoor later 'kroelen' in de plaats is gekomen. *Foemel* betekent 'lap(je)' en *loemel* (loemele in 1884) 'vodden':

> met jou ga ik niet meer uit, jij bent je aan alles aan het ergeren, ik zeg wat hed dat voor een *loemel* aan

Heel karakteristiek aan het gebruik van deze dialectwoorden is, dat zij nog steeds in het HAN gezegd worden terwijl er AN equivalenten voorradig zijn. Je kan ze, met andere woorden, letterlijk in het AN vertalen. Het is belangrijk om er nogmaals op te wijzen dat in het HAN zowel dialectwoorden als *voorgisteren* en *kroësjele* als AN-woorden als *eergisteren* en *kruisbessen* voorkomen. Er is dus veel variatie. Zowel de dialect- als de AN-woorden zijn in Heerlen te beluisteren.

Een tweede groep bestaat uit woorden in het HAN die ook uit het dialect zijn meegenomen – ook al zijn er AN equivalenten – maar die aan het AN aangepast zijn. Een goed voorbeeld daarvan is het woord *oliebees(t)je* voor lieveheersbeestje. In het Heerlens dialect is de uitspraak *oaligbieëske* met *'oa'* en met rekking van de *'ie'*. De 't' in beestje spreekt men nergens in Nederland uit. Bovendien is het verkleinwoord met *'ke'* gevormd. Het woord *oliebeestje* in het HAN laat zien hoe de oorspronkelijke dialectvorm *oaligbieëske* naar het AN in uitspraak en woordvorm toegegroeid is. Hetzelfde geldt voor het HAN-woord *peperkoek* voor ontbijtkoek. In het huidige dialect is het *(d'r) peëperkook* met een *'oo'* uitspraak in het laatste deel. In het HAN is dat een *'oe'* klank geworden onder invloed van 'koek' in het AN-woord *ontbijtkoek*.

Ook zijn er woorden uit het dialect naar het HAN meegenomen, maar ze hebben in het HAN een andere betekenis gekregen. Zo betekent het werkwoord *sjloeke* in het Heerlens dialect 'likken', in het HAN betekent *sjloeke*, 'grote slokken nemen' of 'alles achter elkaar opdrinken'. Wellicht is deze betekenis in het HAN ontstaan door de betekenis van het zelfstandig naamwoord *d'r sjloek* in het Heerlens voor 'een slok' te combineren met het AN woord *sloeker* dat 'slokker', 'vraat' betekent.

Dan is er een groep woorden die ook in het AN bestaat, maar die 'ouderwets' of meer regionaal is en een grotere voorkeur in het HAN dan in het AN geniet. Een Heerlenaar pakt euro's uit de *beurs*. *Beurs* is ontleend aan het Latijn en het betekende vroeger 'geldbuidel'. Het woord *beurs* komt niet voor in de Heerlense dialectwoordenboeken. De woordenboekmakers zien het niet als een dialectwoord. In de Grote Van Dale is te lezen dat *beurs* wel vroeger maar nú niet meer in de spreektaal in het AN voorkomt. De makers van Van Dale zijn waarschijnlijk nooit in Heerlen of Limburg op bezoek geweest. Een ander mooi voorbeeld is ook het woord *eng* in het HAN in de betekenis van 'nauw', 'smal', 'strak', zoals in het zinnetje *deze broek zit me te eng, deze ruimte is eng.* Deze betekenis van *eng* was er al in het Middelnederlands maar komt nauwelijks voor in het huidige AN.

Een Heerlenaar heeft het ook liever over *zevere* dan *kwijlen*, *jengelen* of *zaniken*. *Zevere* behoort tot het zuidelijk AN en ook dit werkwoord kwam al in het Middelnederlands voor en betekende oorspronkelijk 'hetgeen druipt'. Ook zeggen ze liever *vot* (Heerlens dialect, 1884) dan *achterste* of *kont* in Heerlen. Een Heerlenaar eet kleine of grote *friet met zuurvlees*. Hoewel friet in de Grote Van Dale is opgenomen, is de spreiding van dit woord zuidelijk. Echt zuidelijk en Belgisch is het woord schoonbroer voor zwager in het HAN. Het woord *schoonbroe(de)r* is van het Franse 'beaufrère' afkomstig. En ook uit het Frans afkomstig is het woord *chic*, *sjiek*. Veel is *sjiek* in Heerlen:

> want ik heb nog op zo'n echte jongensschool gezeten, stonden mooi van die *sjieke* letters op de deur

Verder gebruikt men in het HAN woorden die qua uitspraak aan het AN aangepast zijn, zoals *onder* voor dialectisch *onge(r)* maar de betekenis is nog steeds die zoals in het dialect. In het dialect heeft *onge(r)* de betekenis van *onder*
èn *beneden*. In het HAN "loopt Jan naar *onder*" of "heeft Huub de buurvrouw *onder* zich wonen" of "heeft Huub een onderbuurvrouw". Deze betekenis van *onder* kwam al voor in het Middelnederlands. In het AN en in de minder Limburgse variant van het HAN zeggen ze *beneden*. Ook het werkwoord *gebeuren* heeft in het HAN een eigen specifieke betekenis, namelijk *overkómen*. Voorbeelden daarvan zijn:

> in Amsterdam *was me dat de eerste keer gebeurd en nu gebeurt je dat hier in* Heerlen

en:

we hebben ons natuurlijk kapot gelachen *dat dat eigenwijze kereltje dat gebeurd was*

Het werkwoord *menen* kan met een reflexief verschijnen waardoor de combinatie de betekenis 'zich verbeelden' krijgt:

ja zo zijn spatjes als Heerlen groter geworden, he steden geworden, maar ik vind van Heerlen *dat het zich toch wel wat meer meent* dan dat het in werkelijkheid voorstelt he

In het HAN komt trouwens veel meer *zich* voor dan in het AN (zie hoofdstuk 5) zoals in: *Hoe schrijft Ien zich met de achternaam?* Dit vele gebruik van *zich* is iets waar de Heerlenaren en ook buitenstaanders die naar Heerlen toe verhuizen, zich goed bewust van zijn.

Een vierde groep bestaat uit woorden die rechtstreeks uit het dialect komen en waarvoor in het AN alleen een omschrijving bestaat. Een goed voorbeeld is het woord *zeumere* voor "verzamelen wat er na de oogst op veld of in boomgaard achtergebleven is":

ja hebben we toch de voortuin een beetje bij mekaar *gezeumerd*

Zeumere komt in verschillende Limburgse en Rijnlandse dialecten voor en het woord is verwant aan het Duitse *Simmer* dat een bepaalde korenmaat is, variërend van twaalf tot dertig liter.

Opvallend is het gebruik van de benaming *Holland* en *Hollander* voor alles wat zich boven de Moerdijk bevindt. Hieronder laat ik drie gespreksfragmenten zien:

want als er Hollanders kwamen, vooral zeg maar in die naoorlogse jaren, die werden ergens ondergebracht waar woonruimte was en die lieten hun gezin komen, nou ja dan kregen ze ergens een huis via de mijn

en:

laat ik zo zeggen heel veel mensen van buiten hier komen wonen, ook uit Holland aangetrokken door de mijnen want ik weet nog goed, eens even kijken, dat in de tijd de hogere beambten dat waren allemaal mensen uit het noorden

en:

monteur van een bedrijf daar maak je een afspraak mee en die man die komt boven uit Holland en die keurt dan die hele lift en die pakt zich ook steeksleutels en zo

Ruimtelijke relaties

Het laatste fragment is typisch voor het HAN, namelijk de wijze waarop een Heerlenaar ruimtelijke relaties uitdrukt. Er zijn diverse manieren om iemand aan te duiden die in 'Holland' woont: hij is een persoon uit het noorden of hij is iemand van *boven*:

als je bijvoorbeeld *boven* in Groningen woont

Heerlenaren gebruiken *onder* en *boven* om een streek aan te duiden die vanuit de spreker gezien respectievelijk in het zuiden en in het noorden ligt:

en die jongens die reizen echt van tot *boven* in Engeland tot *onder*

Amerikanen spreken in dit geval consequent over noord, zuid, oost en west. Dat Heerlen in een heuvelachtig gebied ligt, is duidelijk te merken wanneer je aan een Heerlenaar de weg vraagt. Een Heerlenaar zal dan veelvuldig voorzetsels als *op* en *af* gebruiken:

de Oliemolenstraat *af* en dan komt die Jaargetijdenbuurt

en:

nou ging ik toch twee keer *op* en *af* per dag te voet he

en:

en dan baalde ik als ik met dat ding moest rijden langs dat stort *af*, zo naar Eygelshoven toe

en:

ben getrouwd heb een huis *op* de Kruisstraat

Ook aanduidingen als *boven* en *onder* geven aan dat er in Heerlen flinke hoogteverschillen zijn:

als je in de Sarool (Saroleastraat – LC) komt, kun je *afkijken* van *boven* tot *onder* als je drie mensen ontdekt, is het veel

en:

dat zijn dus twaalfjarigen die als ze veertien en vijftien zijn *onder* in de Saroleastraat staan

en:

d'rnaast heb je dus de Barbarastraat, dat is de *onderste* straat van Palemig

Wonen Heerlenaren 'op' of 'in' de straat?

In Heerlen wonen ze al snel *op* de straat. In het AN, in het vlakke land, is regel dat men *in* de straat woont indien die straat een doorgang vormt met een beperkt uitzicht, bijvoorbeeld omdat er bomen in staan. Daarentegen woont men op een straat als die een open vlakte aanduidt waar vrij uitzicht is. Dat is zo bij brede straten of straten die langs het water liggen of wanneer de straten gedempte grachten zijn. Maar gedempte grachten zijn er in Heerlen niet.
In Heerlen heeft het gebruik van *op* zeker ook met het hoogteverschil te maken. Een greep uit tekstfragmenten waarin te lezen valt dat ze in Heerlen *op* de straat wonen:

Akerstraat, Coriovallemstraat, Eymaelstraat, Govert Flinkstraat, Gravenstraat, Kampstraat, Klompstraat, Laanderstraat, Limburgiastraat, Lodewijksstraat, Nobelstraat, Saroleastraat, Schaepmanstraat, Schandelstraat, Willemstraat

en *in* de straat:

Dautzenbergerstraat, Herfststraat, Jeruzalemstraat, Kluizenaarstraat, Koningstraat, Kruisstraat, Leonard Stassenstraat, Oranje Nassaustraat, dokter Schaepmanstraat, Peter Schunckstraat, Potgieterstraat, Stationsstraat, Zomerstraat,

Variatie vinden we in de dokter Poelstraat. Ik kom tegen dat Heerlenaren zeggen zowel *op* als *in* deze straat te wonen.

Het lidwoord

De keuze van het bepaald lidwoord (*de* en *het*) varieert in alle regionale variëteiten en dialecten in Nederland. Het is dus niet bijzonder dat er in Heerlen van het AN afwijkende lidwoorden te vinden zijn. In het Heerlens dialect heeft het bepaald lidwoord drie vormen waar het AN er slechts twee heeft: *d'r* (mannelijk), *de* (vrouwelijk), *'t* voor onzijdig en weer *de* voor alle

meervouden. Afwijkend lidwoordgebruik in het HAN komt voor bij de volgende zelfstandige naamwoorden:

de deeg, *het* koffer, *het* subsidie, *de* jong van mij, *het* personeelsdienst, *de* gas, *het* eerste verdieping

Deze opsomming is niet volledig.

Ook is in het HAN een bepaald lidwoord te vinden waar het in het AN achterwege moet blijven:

omdat de laatste tijd nogal veel over die herinneringen op *de* televisie was

en:

zegt die d'r komt wel een stel op *de* blote voeten

De lidwoorden *de* en *het* zijn bovendien absolute toppers in vergelijking met het bezittelijk voornaamwoord als bijvoorbeeld *mijn*, *zijn*, *haar* en *hun* bij woorden die verwijzen naar lichaamsdelen en personen die bij de familie horen (zie later ook hoofdstuk 5):

en *de* dochter moet inderdaad als ze naar de winkel gaan, neemt zij *de* dochter mee

en:

er zijn er genoeg die iets aan *de* longen hebben

en:

en dan deed *het* gezicht pijn van het zweten he

en:

dat sloot dan zo helemaal af, zo om *de* kin en om *de* neus heen

en:

of die chauffeur, dat zie je al aan *de* ogen, die schijt in *de* broek

Het HAN komt in dit specifieke gebruik van het bepaald lidwoord volledig overeen met het Heerlens dialect. In het dialect zegt men ook: "Heë hat *de* heng in de tessje" (hij heeft de handen in de broekzak) en "Wat hat *d'r* pap gezag en *de* mam?" (wat heeft pap gezegd en mam?). De voorkeur voor het bepaald lidwoord boven het bezittelijk voornaamwoord komt in het hele oosten van Nederland voor, zowel in de dialecten als in het regionale Nederlands en is dus niet typerend voor Limburg.

Zo'n en zulke

In het HAN staat *zo'n* vóór een naamwoord dat in het meervoud staat:

> en d'r zijn allemaal nog stortingen dat gebeurt 's nachts dat zie je toch, en alleen ja op *zo'n bedrijven* zoals de mijn en DSM

En weer staat het HAN variatie toe. We vinden immers in bovenstaande gevallen ook *zulke*, zoals dat in het AN verplicht is:

> en dan kun je zien dat *zulke* mensen weer een beetje anders zijn als wij hier in het zuiden

Als en dan

Als èn *dan* komen (als voegwoord) voor wanneer sprekers twee personen of dingen met elkaar willen vergelijken die niet aan elkaar gelijk zijn (vergrotende trap). Dit is op zich niet zo bijzonder want *als* en *dan* komen ook beide in de spreektaal van het AN voor:

> ja die hadden dan betere ogen *als ik*

en:

> oh dat is nog langer *dan ik*

Voorzetsels

af:

Het HAN blinkt uit in een ander gebruik van voorzetsels dan in het AN. *Ik kom dit weekend af* zegt een Heerlense student als hij buiten Limburg op kamers zit. *Afkomen* hoort tot het zuidelijk AN van België/Vlaanderen. *Af* komt ook voor in het zinnetje "hij trekt de W.C. *af*" naast het werkwoord 'doortrekken' in het AN. Dit laatste heb ik heel snel af moeten leren toen ik in Amsterdam kwam wonen vanwege het vele gelach en commentaar. Dit gelach ontbreekt in het Zuidnederlandse taalgebied omdat het tot het zuidelijke AN behoort. *Af* gebruiken ze ook voor *uit* in:

> deed zich de jas weer *af* en dan ging die weer he

af en op:

Heerlenaren gaan in het *verkeer links op en rechts op* naast ‘links af’ en ‘rechts af’.

op en in:

Heerlenaren zeggen *op* voor ‘in’ in “mijn vader heeft *op de mijn* gewerkt” en in de uitdrukking “daar zijn de meeste garages niet *op* thuis”.

Ook zeggen ze liever *op* vóór een woord dat naar een plaats of vertrek verwijst. *Op* en *in* kan dan ook in het AN maar dan verwijst *op* naar een vertrek dat zich boven in het huis bevindt (op zolder bijvoorbeeld) terwijl dat voor het HAN niet zo hoeft te zijn:

ja en we hebben *op* ene slaapkamer hebben we het bed staan en *op* de andere de kleerkast ja en als daar dan ook nog een kinderkamer bij moet komen dan blijft niks meer over he, als je dan ook nog de kinderwagen *op* de gang moet zetten

op in plaats van bij, van en aan:

Op kan ook in de plaats van ‘bij’ gebruikt worden in vaste voorzetselcombinaties zoals “solliciteren op de DSM”. *Op* verschijnt in plaats van ‘van’ in “Schiphol is een van de best beveiligste luchthavens op de wereld”. In de uiting “helemaal *op het einde* ligt een inrit” laat zien dat *op* ook in plaats van ‘aan’ voorkomt.

Voor- en achterzetsels

Naast het gebruik van andere voorzetsels kom je in het HAN ook veel voorzetsels tegen die vóór èn achter het zelfstandig naamwoord staan (adposities). Nederland laat geen duidelijke geografische spreiding van adposities zien. Wel zeggen Vlaamse sprekers beide voorzetsels vóór het naamwoord, zoals in *doorheen de sluis* in *plaats van door de sluis heen*. In het HAN kom ik tegen:

dan gaan ze *naar* de bar *in*

en:

we liepen *op een hoop mest aan* en dat paard loopt *er over heen*

en:

de zustertjes kropen *uver de hei in*

Substandaard: dat zeggen hun ook

Tot nu toe heb ik besproken dat HAN veel Limburgse elementen bevat. Maar dat geeft slechts een heel eenzijdige kijk op het HAN. Naast al die Limburgse elementen verschijnen er in het HAN ook elementen uit het westen van Nederland en die zijn dus absoluut niet van Limburgse origine. Dit is een van de redenen waarom het HAN zo'n unieke taalvariëteit is. De taalveranderingen die in het HAN plaatshebben, vinden hun oorsprong afwisselend in het dialect èn in het AN.

Een goed voorbeeld van een verandering in het HAN onder invloed van het AN is het gebruik van *hun* als onderwerp in plaats van *zij* of *ze*. Het lijkt erop alsof deze verandering pas de laatste jaren in het AN optreedt maar *hun* in de spreektaal is al in 1911 opgetekend. In het HAN valt het volgende te horen:

> maar ja dat is weer ontzettend moeilijk te bewijzen en daarom dat zeggen *hun* ook daar is de proeftijd voor

en:

> maar zodra *hun* daar twee ton indouwen, dan zegt de belasting van luister vriend

De verspreiding van *hun* zo ver naar het zuiden in Nederland wijst erop dat de vervanging van *zij/ze* door *hun* haar laatste fase bereikt heeft en al in heel Nederland doorgedrongen is. Niet alle sprekers in Heerlen gebruiken *hun* als onderwerp in gelijke mate en dat is heel interessant. Dialectsprekers gebruiken nauwelijks *hun* (slechts 6,9 procent) terwijl de Heerlenaren van wie de ouders uit Nederland kwamen en de zogenoemde HAN-sprekers (zie ook Voorwoord) significant veel vaker *hun* zeggen, namelijk respectievelijk 21 en 31,5 procent. Ook wordt *hun* significant het meest gebruikt door de sprekers met een laag opleidingsniveau (laag 32,1 procent, versus hoog opleidingsniveau 7,6 procent).

Dit sociale patroon van *hun* in Heerlen wijst erop dat *hun* inderdaad een echt substandaard kenmerk is. Dat wil zeggen een vorm die uit het gesproken randstedelijk AN ontleend is en geen dialectkenmerk.

Kennen en kunnen: je kunt Heerlen niet meer terug

Substandaard zijn de vormen van het werkwoord *kennen* in de betekenis van 'bekend zijn met' als *kunnen* in het randstedelijk gesproken AN. Ook in het HAN komt *kunnen* als 'kenne' voor in "je *kunt* de straten nog niet meer allemaal"

Het oude station, omstreeks 1960. (Collectie Theo Arets)

en “deze persoon *kunt* u niet meer terug”. In de verleden tijd zeggen ze ook *kon* naast *kende*: “die kinderen die daar op kwamen ja die namen *kon* je” en “vroeger *kon* je bij wijze van spreken elk kind”.

Al met al is het een ingewikkelde situatie in het HAN omdat *kennen* en *kunnen* in diverse variëteiten, zoals het geschreven en het gesproken (randstedelijk) AN en het Heerlens dialect veel verschillende vormen hebben en met elkaar concurreren. *Kennen* in de betekenis van ‘bekend zijn met’ komt terug als substandaard *kunne* maar op zijn beurt verschijnt het werkwoord *kunnen* in de betekenis van ‘in staat zijn tot’ weer in de substandaardvorm *kenne* in het HAN. Dat is te zien in:

> dat *ken* vandaag zijn, maar *ken* ook over tien weken zijn

en:

> en dan op de straat *ken* je ’t gaan aanpakken

Daartussen door blaast het dialect een aardig partijtje mee. Immers in het dialect is *kennen* de vormen ‘kinne’, ‘kank’, ‘gekank’ terwijl het Heerlens woordenboek 2000 voor *kunnen* zowel de vormen ‘kanne’, ‘kós’, ‘gekank’ als ‘kinne’, ‘kós’, ‘gekós’ opgeeft. Wie komt hier nog wijs uit?

Een ander voorbeeld van substandaard AN-vormen die in het HAN binnendringen, zijn vormen als *ze eige voor zelf of zich(zelf)*:

het is voor *je eigen* het is maar net waarvoor je kiest zeggen ze dan

en:

toen kreeg ik een afdeling voor *me eigen* helemaal allenig

en:

dan denk je bij *je eige* wij leven in een paradijs

Ten slotte komt in het HAN *hij heb* voor (zie later). Deze vorm behoort tot het substandaard AN dat in de Randstad gesproken wordt.

4.2 Woordvorming

In woordvorming verschilt het HAN eigenlijk nauwelijks van het AN. Alleen in meervoudsvorming verraadt het HAN dialectinvloed. HAN heeft een voorkeur voor meervoud met een *-s* als in *leraars*, *artikels*, *beambtes* en *bandopnames*.

In het AN zijn er twee elementen die vervoegd kunnen worden, namelijk werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden (adjectieven). Een voorbeeld van het laatste is *gele* in "een *gele* Citroën".

Vervoeging werkwoorden

hij heb

In het HAN is er veel variatie te vinden in de vervoeging van het werkwoord *hebben* in de AN-vorm *hij* heeft (tegenwoordige tijd, derde persoon, enkelvoud). Deze variatie laat goed zien dat het HAN een mozaïek is, veroorzaakt door allerlei invloeden vanuit het Heerlens dialect en het gesproken randstedelijk AN. Zo kan een Heerlenaar *hij heb* zeggen:

die zoon van hem die werkt *die* heb bij mijn vader gewerkt

Maar ook kan een HAN-spreker de vormen *hij hed* of *hij het* gebruiken:

overal in de krant *het-ie* gestaan

Aangezien het Heerlens dialect de vorm *heë hat* voor 'hij heeft' gebruikt, is het aannemelijk dat de vormen *hij hed* en *hij het* als bron het Heerlens dialect hebben.

Ten slotte zegt een Heerlenaar natuurlijk ook de AN-vorm *hij heef(t)* en hij gebruikt dit ook het meest frequent.

Heb je

De tweede persoon enkelvoud *jij* kan in de tegenwoordige tijd in inversie naast *heb* ook met *hei* optreden:

> wat *hei je* gedaan

en:

> ga maar onder op het station, kun je kopen vijfentwintig, dertig gulden *heije* de duurste autoradio die d'r is

Willen: hij wil(t)

Heerlenaren plakken ook vaak een *-t* achter de werkwoordsvorm willen als in *hij wilt* (derde persoon enkelvoud, tegenwoordige tijd). Ook ik doe dat nog steeds na zoveel jaren in Amsterdam wonen waar iedereen toch echt *hij wil* zegt:

> ja dat helpt ook niet de arts dat helpt ook niet, ontwenningskuur *wilt* ie niet

en:

> een vriendin van mij die *wilt* graag naar Indonesië

en:

> en die *wilt* ook graag een promotiefilmpje hebben

De vorm *wilt* kan zowel door het HAN en het Heerlens dialect ontstaan zijn. In het AN zijn regelmatige werkwoorden zoals *lopen* met een *-t* vervoegd in 'hij loopt' (derde persoon enkelvoud, tegenwoordige tijd). *Willen* is echter een onregelmatig werkwoord in het AN. Het paradigma van *willen* is: 'ik wil', 'jij wilt', 'hij wil' dus zonder *-t* bij de derde persoon. Een regelmatig werkwoord in het Heerlens dialect heeft echter de volgende vervoeging: 'ich sjrief' (ik schrijf), 'doe sjriefs' en 'heë sjrieft'.

Ook hier dus een vervoeging met *-t* bij de derde persoon enkelvoud. Dus zowel het dialect als het AN bieden ondersteuning voor het regelmatig maken van het werkwoord *willen* in het HAN in de vorm 'hij *wilt*'.

Vervoeging een

Opvallend is dat ze in het HAN het woord *een* voor iemand als *ene* kan vervoegen:

> als nou *ene* van twaalf jaar zegt

en:

> dus die *ene* die probeerde dan weg te lopen

en:

> dan moest zich altijd *ene* opofferen om dus toch die boom uit te komen

Heel interessant is dat het woordje *er* in het bovenstaande fragment weggelaten is (zie ook hoofdstuk 5).

5. Het aaneenrijgen tot zinnen

Opvallend in het HAN is het gebruik van *zich* in veel meer typen zinnen dan in het AN. Ik zal dit verschijnsel uitvoerig bespreken en laat de vele vormen en variaties, waarin *zich* in het HAN kan voorkomen, zien. In het tweede deel ga ik in op het gebruik van (hulp)werkwoorden in het HAN omdat het ook daarin kan afwijken van het AN. Vervolgens behandel ik in het kort hoe bijzinnen in het HAN ingeleid kunnen worden om tenslotte af te sluiten met de kleine woordjes *er* en *het* in het HAN. Alle voorbeelden van zinnen in dit hoofdstuk komen uit gesprekken van Heerlenaren die met de bandrecorder opgenomen zijn.

Eerder schreef ik al dat vele spreektaalverschijnselen niet in de schrijftaal doordringen. Dat geldt zowel voor het AN als voor het HAN. Een voorbeeld daarvan is het gebruik van de zogenoemde dubbele ontkenning als *nooit geen* in de volgende voorbeelden. Dubbele ontkenningen komen in heel Nederland voor en dus ook in het HAN:

> ik dacht dat ik kapot ging, echt waar alles begon te draaien en over je nek hè, heb ik echt op de knieën voor de pot gezeten bhhh gadverdamme ik heb *nooit geen* Jägermeister meer aangeraakt

en:

> ik heb d'r ook nooit problemen mee gehad met die jongens die daar stonden, *nooit geen* enkel probleem mee gehad niks

Onthulling van de lachende ezel (het symbool van de stadscarnavals-vereniging De Winkbülle) op 23 februari 1992. Ontwerp van Cyriel Laudy (Foto: Theo Arets)

Het is wonderlijk dat in alle dialecten van Germaanse talen – zoals het Engels, Duits en het Nederlands en de informeel gesproken standaardtaal – dubbele ontkenningen voorkomen terwijl dat niet het geval is in de schrijftaal en ook niet in de normatieve gesproken standaardtaal. Blijkbaar zijn deze vormen in de ontwikkeling van één nationale standaardtaal zoals het AN uitgefilterd. Voor de Romaanse talen als het Frans en het Italiaans geldt dat niet. In die talen behoren dubbele ontkenningen zoals *ne ... pas* in *je ne sais pas* voor 'ik weet het niet' ook tot de schrijftaal.

5.1 (Vormen van) *zich*

Iedere Heerlenaar en Limburger weet dat hij veel meer *zich* zegt in meer typen zinnen dan westerlingen. Maar het is niet vreemd dat we in het HAN veel *zich* en in het AN zo weinig *zich* tegenkomen. Zo tonen de oudste schriftelijke teksten aan dat al rond 1200 in (oost)Limburg *zich* gebruikt werd. Maar voor het AN is het element *zich* een betrekkelijk nieuw en vreemd verschijnsel. In het westen komt *zich* in het algemeen pas tussen 1600 en 1700 voor het eerst voor. Men zegt wel dat de belangrijkste impuls voor de westelijke

verspreiding van *zich* in AN vanuit het oosten de officiële statenvertaling van de bijbel is geweest. Deze vertaling is tussen 1626 en 1637 afgerond. De Statenvertalers, waarvan de meesten in het oosten van het land woonden, hebben *zich* uitdrukkelijk aanbevolen en gebruikt in plaats van het wederkerend voornaamwoord of reflexief *hem*. In de dialecten die naderhand het AN zijn geworden, zei of schreef men dus 'hij wast *hem*' in de betekenis van 'hij wast *zich*'. *Zich* zei men dus niet vóór de zestiende eeuw in het westen. En ook nu zeggen oudere sprekers in Noord-Holland nog even gemakkelijk 'hij wast *hem*' terwijl ze 'hij wast *zich*' bedoelen.

Ik geloof echter niet dat de verklaring van de Statenbijbel het hele verhaal is waarom *zich* zich van het oosten naar het westen verspreid heeft. Deze verklaring zou betekenen dat schriftelijk taalgebruik het spreekgedrag van 'gewone' volwassen mensen heel erg kan beïnvloeden. Nu is de bijbelvertaling in het AN van enorme betekenis geweest voor het 'gewone' volk in die tijd. Maar toch blijkt uit talloze studies dat vooral 'lijfelijk' contact tussen groepen sprekers vrij makkelijk taalveranderingen kunnen veroorzaken. Zo wijst onderzoek uit dat de grootste groep immigranten tussen de zestiende en zeventiende eeuw in Amsterdam Duitsers waren die zich in de Republiek permanent wilden vestigen. Deze Duitsers waren ambachtslieden die vooral ambachten beheersten die in Amsterdam nog niet uitgeoefend werden. Daardoor integreerden deze immigranten zich vooral in economisch opzicht erg goed in de Amsterdamse samenleving. Deze ambachtslieden waren hoofdzakelijk afkomstig uit Keulen en het Rijnland en waren, evenals de HAN-sprekers, notoire *zich*-zeggers. Het Heerlens dialect heeft immers altijd grote invloed vanuit Keulen ondergaan en het onderscheidde zich in de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste eeuw niet van de Rijnlandse dialecten. Het is plausibel dat deze taalcontacten een veel grotere rol hebben gespeeld bij de verspreiding van *zich* vanuit het oosten naar het westen dan tot nu toe wordt aangenomen. In hoofdstuk 2 heb ik al laten zien welke effecten taalcontacten tussen verschillende groepen sprekers kunnen veroorzaken.

Er is in de literatuur heel veel beweerd over het Limburgse *zich*. Zo hebben veel taalkundigen beweerd dat het voorkomen van *zich* in de zin 'logisch overbodig' is of dat *zich* niets bijdraagt aan de (zakelijke) betekenis van de zin. In dit hoofdstuk laat ik zien dat deze personen er volkomen naast zitten. Dit is zo omdat *zich* zich met een AN-bril op moeilijk laat vangen en beschrijven. Immers de HAN-zinnen lijken oppervlakkig gezien op het AN, maar wanneer we er gericht naar kijken dan zien we dat het HAN een heel eigen taalsystematiek

met *zich* uitdrukt die niet in het AN aanwezig is. Dat is ook wel te begrijpen als we weten dat het voorkomen van *zich* in het AN, in tegenstelling tot de Limburgse dialecten, slechts een zeer recent verschijnsel is. De taalsystematiek in het HAN laat zich veel beter begrijpen en beschrijven vanuit de meer reflexieve talen als het Duits, Frans en het Spaans. Eigenlijk zijn het AN en het Engels zonder *zich* buitenbeentjes in Europese context. Zij nemen een uitzonderingspositie in, terwijl het HAN en de Limburgse dialecten zich in taalsystematiek naadloos aansluiten bij de omringende talen.

5.2 *Zich* verwijst naar perso(o)n(en)

Zich *is* ***elkaar****: het wederkerig voornaamwoord*

In het HAN valt naast de vorm *elkaar* ook *zich* te beluisteren zoals bijvoorbeeld in ‘Zij treffen *zich* in de stad’. Indien *elkaar* op een voorzetsel zoals *op* volgt, hoor ik in Heerlen altijd *elkaar* zoals in ‘zij lijken op *elkaar*’ of ‘Zij zijn gek op *elkaar*’ en zeker niet *zich*. Ik hoor ook nauwelijks dat de Heerlenaren de Heerlense dialectvorm ‘*een*’ voor elkaar gebruiken, zoals in ‘Het bed is *dooreen*’.

De belanghebbende persoon (ook benefactief of belanghebbend voorwerp)

Waarin het HAN zich nog meer van het AN onderscheidt, is dat *zich* voor kan komen in de betekenis van een belanghebbend persoon (in de literatuur ook benefactief of belanghebbend voorwerp genoemd). In de volgende zin verricht het onderwerp *die* de activiteit *kopen* vóór zichzelf of in het belang van zichzelf, genoemd door *zich*:

die koopt *zich* een jonge hond

Een ander voorbeeld is:

die een stuk vla wil hebben ken *zich* een stuk vla d’r bijpakken voor ’n gulden

Het belanghebbend voorwerp hoeft niet alleen uit de vorm *zich* te bestaan. Ook de andere wederkerende vormen als *me*, *je*, *ons*, *jullie* komen voor. In het volgende fragment verricht het onderwerp *die man* de activiteit *vertalen* niet voor zichzelf maar voor iemand anders, aangeduid door *me*:

ik ken geen woord Hongaars maar dat heeft die man *me* allemaal mooi in het Duits vertaald

Het belanghebbend voorwerp komt al voor in het Middelnederlands. Het is dus een verschijnsel dat al erg oud is. Het voorkomen van een belanghebbend persoon is niet uniek voor het HAN omdat sprekers in heel oostelijk Nederland dit zeggen. Andere voorbeelden zijn nog:

ik had *me* toen in Hilton een kamer gehuurd voor te slapen

en:

toen wij al bevrijd waren toen heb ik niet in bed geslapen, had ik *me* in kelder op stoelen iets gemaakt

In het HAN kan de belanghebbend persoon ook uitdrukken dat een spreker de activiteit in het nadeel van een persoon verricht. In de volgende zin is de belanghebbend persoon *m'n ouders*:

en dan heb ik dat jaar ook gedoubleerd en *m'n ouders* de rapportlijst weggehouden

De belanghebbend persoon hoeft niet altijd de vorm van persoonlijk voornaamwoord te hebben, zoals *zich* en *me* maar het kan ook uit een naamwoord bestaan, zoals *iemand*:

als ik *iemand* een rapport heb opgemaakt

Wat is nu de betekenis van zo'n belanghebbend persoon in de zin? Of waarom zeggen HAN-sprekers dit? De belanghebbend persoon als *me* in:

iedere dag ga ik *me* de krant halen

dient onder meer om expliciet uit te drukken dat de *krant* als lijdend voorwerp een eindbestemming heeft of een plaats bereikt heeft, namelijk bij de persoon uitgedrukt door het belanghebbend voorwerp *me*. Zo ondergaat in de volgende twee zinnen het lijdend voorwerp *die longfoto's* en *wat* een verandering van plaats en/of richting waarbij de belanghebbend persoon *me* expliciet aangeeft in welke richting het voorwerp genoemd door het lijdend voorwerp verplaatst wordt:

breng *me* eens even *die longfoto's van meneer*

en:

pak *mij* eens wat te drinken

De bovenstaande twee zinnen laten al zien dat een belanghebbend persoon in het HAN graag in een imperatiefzin (in cursief) verschijnt. Met een imperatief druk je een bevel of wens uit:

toen had ik tegen die timmerman gezegd: *"Zaag **me** dat allemaal maar af"*

en:

"Ja", zegt ze: *"Koop **je** een computer, hè"*

en:

"Zoek het ***je*** maar uit dat je in Berlijn komt"

De belanghebbend persoon in een imperatief kan echter niet altijd expliciet een eindbestemming aangeven. Sommige imperatieven geven namelijk een figuurlijke betekenis weer. In de volgende twee voorbeelden kunnen *basketballen* en *vroedvrouwenschool* immers niet daadwerkelijk respectievelijk *genomen* en *gepakt worden*. De belanghebbend persoon heeft hier de functie om de luisteraar *(je)* in het gesprek te betrekken:

want dat heb je: "Neem *je* dat basketballen, hè"

en:

"Pak *je* de vroedvrouwenschool op de Heerlerbaan"

Bovendien kan de belanghebbend persoon als *zich* als onderwerp verschijnen in een specifieke zin, namelijk ingebed onder het werkwoord *laten*:

d'r zijn genoeg lui, die laten *zich* een gat d'rin boren

en:

je hebt *je* dat hout allemaal op maat laten zagen

Vervolgens is het in het HAN mogelijk om een belanghebbend persoon met *zelf* te combineren:

Dat je *jezelf* een verhaaltje moest fantaseren

Een spreker kan in het AN wel een belanghebbend persoon zeggen maar dan moet deze door het voorzetsel *voor* voorafgegaan worden, als *voor jou* in het volgende voorbeeld:

Ik koop *voor jou* een jonge hond

In het AN is het voorkomen van een voorzetselgroep met *voor* in plaats van een belanghebbend persoon al te zien in oudere Nederlandse teksten rond 1800. In het huidige AN is de belanghebbend persoon zonder voorzetsel niet gangbaar meer. Er zijn slechts twee werkwoorden waarin een belanghebbend persoon kan voorkomen, namelijk bij *inschenken* en *bereiden*:

Hij schonk *Margo/me* een borrel in

en:

Hij bereidde *Nathalie/me* een heerlijke maaltijd

Er komt nog wel een belanghebbend persoon voor in het AN maar dit zijn dan idiomatische uitdrukkingen die geen letterlijke betekenis meer hebben:

Dominique bakt *hem* een poets

Ook in het HAN verschijnt de belanghebbend persoon na het voorzetsel *voor*. Zo zegt een HAN-spreker zelfs beide varianten in één uiting:

Zou jij niet een colbert *voor me* kunnen maken? Ik zeg ik heb de stof liggen, maak ik *voor je*. En heb ik *hem* een kostuum gemaakt

Evenals in het HAN is een belanghebbend persoon ook in het Engels mogelijk als in *I bake Mary a cake* 'Ik bak Marie een cake'. Een belanghebbend persoon is in het Engels uitsluitend mogelijk indien de zin een bezitsoverdracht uitdrukt. Zo kan je bovenstaande zin zeggen met Mary als belanghebbend persoon omdat Mary, als resultaat van het bakken, de bezitter van de cake wordt. Daarentegen is de zin **I clean Mary the car* 'Ik poets Marie de wagen' geen grammaticaal goede zin van het Engels (geen goede zin wordt aangegeven met een asterisk * vóór de zin) omdat het wassen van de wagen niet het resultaat heeft dat Marie de eigenaar of bezitter van de auto wordt.

Deze beperking op het voorkomen van een belanghebbend persoon is niet aanwezig in het HAN. Het maakt voor het HAN niet uit of een belanghebbend voorwerp nu wel of geen bezitter van de referent van het lijdend voorwerp wordt als gevolg van de handeling.
Het is niet zo dat in het volgende fragment *hem* de bezitter van het lijdend voorwerp *de deur* wordt en toch is deze zin een zeer goede zin van het HAN:

> ik zou als iemand hier om tien uur aanbelt dan doe ik *hem* nog de deur open

*Zich duidt op eigen initiatief (intrinsiek **zich**)*

Een belanghebbend persoon kan iemand anders zijn dan de persoon die de referent is van het onderwerp. In het voorbeeld '*Ik* huur *tante San* een kamer' zijn *ik* en *tante San* twee verschillende personen evenals *ik* en *Cyrille* in '*Ik* koop *Cyrille* een ratje'.

Echte HAN-zinnen zijn ook die zinnen waarin het onderwerp en een belanghebbend persoon wel naar dezelfde personen moeten verwijzen. Een voorbeeld daarvan is:

> wat heet hobby's ik ga voetballen en *ik drink me er eentje*

Het is niet mogelijk om in deze zin te zeggen '**Ik* drink *hem* een biertje' maar wel '*Ik* drink *me* een biertje'. Deze zinnen noem ik *intrinsieke* zinnen. Andere voorbeelden zijn:

> die leggen zich op bed die gaan slapen tot half één dan gaan ze naar de bar in *eten zich een broodje frikadel*

en:

> wat doen die, die zitten de hele dag op een stoel *die lezen zich de krant* en kijken televisie

en:

> die eekhoorntjes kwamen de een na de ander de woonkamer in, *pakten zich een pindanootje*

De geografische spreiding van deze intrinsieke zinnen is – anders dan die waarin een belanghebbend persoon niet met het onderwerp overeen hoeft te komen – tot Limburg en de Achterhoek beperkt.

Betekenis van een belanghebbend persoon en intrinsiek zich

De belanghebbend persoon- en intrinsieke zinnen drukken een speciale betekenis uit. Vergelijk de zinnen *Roel drinkt een glas melk* versus *Roel drinkt* ***zich*** *een glas melk*. Beide zinnen zijn mogelijk in het HAN. De eerste zin zonder *zich* bevat minder informatie. We weten niet of Roel een glas melk uit eigen vrije wil drinkt of daartoe aangezet is door zijn ouders. In de tweede zin met *zich* hebben we die informatie wel. Het kan alleen maar zo zijn dat Roel zelf gek is op melk en zelf het initiatief neemt om een glas melk te drinken. De mooiste voorbeelden van deze betekenis van *zich* uit de spontane taaldata zijn:

> en ik zelf had een baas dat was een autodidact, *die had het zich dus geleerd* uit de geschriften en van de Duitse mijnmiddelen

en:

> ik ben getrouwd heb een vrouw uit Brabant uit Bosse en ik ben Limburger dus en een dochter, ja *die wil zich niet Brabants leren*

Bovenstaande zinnen drukken uit dat de activiteit op den duur ten einde zal komen. Dit specifieke perspectief verdient nadere toelichting. Bekijk hiervoor de volgende HAN-zin:

> Rob eet *zich* een appel

Stel dat we de gebeurtenis een *appel eten* op een tijdlijn plaatsen zoals hieronder. Het verloop van de gebeurtenis tussen het begin en het eindpunt is zodanig dat Rob steeds meer happen van de appel neemt en als gevolg er steeds meer stukjes van de appel verdwijnen. Elk punt op de lijn is anders: een punt meer aan het begin van de gebeurtenis houdt 'meer appel' in dan een punt dichter bij het eindpunt. Telkens als Jan een stukje van de appel eet, verdwijnt er meer appel tot op het moment dat de appel volledig opgegeten is. Het eindpunt drukt dus uit dat Jan de appel volledig opgegeten heeft:

Aan het begin van de gebeurtenis een *appel eten* is er nog een hele appel, terwijl aan het eind van de gebeurtenis de appel verdwenen is als gevolg van het eten. Dit perspectief op de gebeurtenis 'een appel eten' kan duidelijk zichtbaar gemaakt worden indien we een bepaling toevoegen die benadrukt dat de gebeurtenis een eindpunt heeft als *binnen/in vijf minuten*.

Rob eet *zich* een appel *in/binnen vijf minuten*

Het perspectief op de gebeurtenis kan echter ook anders zijn en wel zo dat de gebeurtenis zich op een tijdlijn niet ontwikkelt. Elk punt op een tijdlijn is met andere woorden hetzelfde. Op elk moment op de lijn vindt de activiteit *wandelen* plaats en is het niet zo dat bijvoorbeeld één punt meer naar voren of naar achteren op de lijn 'minder' of 'meer' *wandelen* kan uitdrukken.
De gebeurtenis 'Jan wandelt' geeft een toestand weer die aan de gang is en zal voortduren:

---

gebeurtenis
'wandelen'

De gebeurtenis *wandelen* sluit niet af met een natuurlijk eindpunt. Deze zin valt nu niet meer met een bepaling als *in/binnen vijf minuten* te verenigen:

Jan wandelt binnen vijf minuten

(*geen goede zin in de betekenis 'Jan wandelt vijf minuten lang')

Heel verrassend is nu dat belanghebbend persoon- en de intrinsieke zinnen in het HAN met (vormen van) *zich* noodzakelijkerwijs een eindpunt lezing uitdrukken. Je kan dus wel zeggen:

Jan eet *zich in/binnen vijf minuten* een appel

maar niet (*):

*Cyrille eet zich *vijf minuten lang* een appel

Het intrigerende is nu dat Franse en Spaanse zinnen met een belanghebbend persoon als *Jean s'est mangé trois gâteaux* 'Jan eet zich drie taarten' en *Juan se comió una manzana* 'Jan eet zich een appel' precies dezelfde eigenschappen hebben als de HAN-zinnen. In de Franse en Spaanse zinnen is het resultaat van de gebeurtenis ook dat de appel volledig gegeten zal worden.

In het AN valt de betekenis 'volledig gegeten' niet met *zich* uit te drukken. In het AN heb je daarvoor een andere element zoals *op* in:

'Jan eet een appel *op*'

De HAN-zin 'Jan eet *zich* een appel' komt in heel veel eigenschappen met de AN-zin 'Jan eet een appel *op*' overeen. Dit is te zien aan het feit dat deze twee zinnen zich niet met een meervoudig naamwoord, zoals *appels* en *bier*, laten combineren (*):

*Jan eet appels *op*

*Jan drinkt bier *op*

en:

*Hij eet *zich* appels

*Hij drinkt *zich* bier

Deze zinnen zijn geen goede zinnen omdat het lijdend voorwerp 'appels' en 'bier' niet naar een afgebakende hoeveelheid verwijzen. Het is niet duidelijk om hoeveel appels en om hoeveel bier het gaat. Dit type lijdend voorwerp is niet mogelijk in een zin dat een natuurlijk eindpunt uitdrukt. Op het moment dat 'appels' in 'drie appels' en 'bier' in 'een glaasje bier' verandert en dus in een telbare hoeveelheid, worden de zinnen goed:

Jan eet *zich* drie appels (in vijf minuten)

Jan eet drie appels *op* (in vijf minuten)

en:

Jan drinkt *zich* een glas bier (in vijf minuten)

Jan drinkt een glas bier *op* (in vijf minuten)

Fascinerend is nu om te zien dat dezelfde regels van toepassing zijn op de Spaanse en Franse zinnen. In het Spaans en in het Frans kan ook geen lijdend voorwerp voorkomen dat geen telbare hoeveelheid uitdrukt (*):

*El niño se comió manzanas.
'het kind eet zich appels.'

En:

*Jean s'est mangé gâteaux.
'Jan eet zich taarten'

De zinnen met een belanghebbend voorwerp impliceren dus dat het lijdend voorwerp in zijn totaliteit een verandering ondergaat, dat wil zeggen dat Jan de appel volledig zal eten. De zin 'Ik schoffel *Huub* de tuin' met Huub als belanghebbende persoon impliceert dat *de tuin* in zijn geheel een verandering ondergaat: de ik-persoon schoffelt het tuintje helemaal. Het is heel belangrijk om te vermelden dat dit niet het geval is in de AN-varianten 'Ik schoffel de tuin' en 'Ik schoffel de tuin voor Huub'. In deze zinnen kan ook de activiteit van het *schoffelen* benadrukt worden, waardoor de tuin slechts voor een deel geschoffeld hoeft te worden.

De sociale verdeling van de intrinsieke zinnen en de zinnen met een belanghebbend persoon in het HAN laten zien dat deze zinnen het meest over de jongere en de laag opgeleide sprekers verspreid zijn. De samenhang met de groep jongere sprekers wijst erop dat deze zinnen in het HAN in opkomst zijn en dat het HAN zich op dit punt van het AN verwijdert. We moeten echter met deze conclusie voorzichtig zijn omdat het taalgedrag van de jongere sprekers niet aan een taalverandering, maar misschien aan de leeftijdsfase van deze sprekers toe te schrijven is. Het is van jongere sprekers bekend dat zij op die leeftijd vormen gebruiken die zij bijvoorbeeld stoer vinden. Deze vormen verdwijnen weer naarmate zij ouder worden. Het zou kunnen dat *zich* ook zo'n stoere vorm is.

De bezittende persoon (possessieve datief)

In het Heerlens dialect en in het HAN komt nog een ander type zin voor. In dit type zin treedt de referent van *zich* altijd op als bezitter van een lichaamsdeel, zoals van *de handen* in het volgende voorbeeld:

Meland wast *zich* de handen

In deze zinnen kunnen evenals bij een belanghebbende persoon de andere vormen van het wederkerende voornaamwoord voorkomen zoals *me*, *je*, *ons* en *jullie*. Uit 1884 stamt het volgende voorbeeld van het bezittend persoon *dich* 'je' in het Heerlens dialect:

Doe mosz *dich* de naas poetse
'Je moet je de neus snuiten'

De persoon *hem* treedt als bezitter op van *die handen* in:

en die kwam in de winter en die moest dan ook met mij buiten gaan meten,
nou *die handen vielen hem* af

De persoon *eentje* treedt als bezitter op *van het buikje* in:

kijk eens daar ken je eentje mooi *het buikje* mee open maken he

Het lichaamsdeel *het hoofd* hoort onvoorwaardelijk bij het bezittend persoon *een man* in:

ja maar ze hebben dus *een man* pas geleden *het hoofd* ingeslagen

Zinnen met een bezittend persoon kwamen vroeger wel in het AN voor maar ook deze zijn weer verdwenen. Alleen idiomatische uitdrukkingen in het AN bevatten nog een bezittend persoon. In het AN zijn deze zinnen slechts in figuurlijke betekenis te begrijpen, terwijl dat niet zo hoeft te zijn voor de HAN-spreker, zoals in 'Ik snoer *hem de mond*'.

In het AN is een HAN-zin met een bezittend persoon als in:

die hele wreef die lag helemaal open wat bleek nou hadden ze *hem* die voet af moeten zetten

te vertalen door (i) het bezittend voorwerp *hem* weg te laten en (ii) door het lidwoord *die* vóór het naamwoord dat naar een lichaamsdeel verwijst te vervangen door het bezittelijk voornaamwoord *zijn* in:

Ze hebben *zijn voet* af moeten zetten

In het HAN komen we zowel zinnen met een bezittend persoon als zinnen met een bezittelijk voornaamwoord vóór het lichaamsdeel tegen als in:

want de eerste de beste die binnen komt *die* breekt dan ook direct *zijn benen* daar kan ie van op aan

en:

nou dat was een verschrikking die braken *hun nek*

Zinnen met een bezittend persoon komen we net als bij een belanghebbend persoon in het Frans en in het Duits tegen. In het Frans zeg je bijvoorbeeld ook:

Je	*me*	lave	*les*	mains
ik	me	was	de	handen

'Ik was me de handen'

Nu blijken de HAN-zinnen met een bezittend persoon precies dezelfde eigenschappen als de Franse vertalingen te hebben. Bekijk hiervoor eerst de volgende spreekfragmenten:

dan heb je zoveel varkens gezien zeg en *kippen de kop* afgeslacht

en:

je kraakte mekaar niet af je brak *mekaar* niet *de nek* of zo

In de bovenstaande zinnen worden lichaamsdelen genoemd waarvan ieder individu er slechts één bezit, namelijk *één kop* en *één nek*. Deze lichaamsdelen kunnen, omdat ieder individu er slechts één van bezit, uitsluitend in het enkelvoud optreden ongeacht of zij nu met één of met meerdere bezitters voorkomen, zoals hierboven respectievelijk *kippen* en *mekaar*. Je kan dus moeilijk (*) zeggen:

*Zij breken *mekaar de nekken*

Ik kom slechts één keer een dergelijke zin tegen op de bandopnames:

maar d'r worden niet meteen bommen gegooid en ze slaan *mekaar* niet meteen *de koppen* in

Dit geldt ook voor het Frans. Wanneer ieder individu twee lichaamsdelen heeft, zoals *twee handen* en *twee benen* kan het lichaamsdeel wel in het meervoud verschijnen zoals in:

Ik was *me de handen*

In dat geval zijn alle lichaamsdelen dus *beide handen* in de activiteit betrokken, dat wil zeggen dat 'ik' de beide handen wast en niet slechts één hand. Ook deze lezing is exact hetzelfde als in het Frans.

Bovendien veroorzaakt het noemen van één lichaamsdeel waarvan ieder individu er twee heeft, dat slechts één van beide genoemde lichaamsdelen in de activiteit betrokken is. In de onderstaande zin pakt iedereen elkaar bij één handje vast en niet bij beide handen:

en dan mocht je geloof ik een keer in de hele communiemis *mekaar het handje* vastpakken

Een bezittend voorwerp komen we ook tegen bij werkwoorden als *af/aan* in combinatie met *doen/trekken*:

ik doe *me* even de regenkleding, begon het wat te regenen doe *me* even *het regenpak* aan

en:

is weer gebeurd kunnen we *ons* weer de *overjas* aantrekken

en:

die verloskundige van de vroedvrouwenschool die deed *zich de jas* weer af en dan ging die weer he

Op het moment dat het lichaamsdeel ná een voorzetsel – zoals *op* en *in* – verschijnt, is een bezittend voorwerp ook mogelijk in het AN:

Ik zet *hem* een hoed *op* het hoofd

Ik duw *haar* het geld *in* de hand

Zowel in het HAN als in het AN kan het bepaald lidwoord *het* of *de* vervangen worden door een bezittelijk voornaamwoord *zijn* of *haar*:

Ik zet een hoed op *zijn* hoofd

Ik duw het geld in *haar* hand

De ethische persoon

De ethische persoon drukt een betrokkenheid van de spreker (vorm: *me*) uit òf de spreker betrekt door de vorm je de luisteraar in de gebeurtenis of activiteit. De vorm *me* en *je* in de onderstaande fragmenten is een ethische persoon:

> ik bel aan en daar staat *me* toch een beer voor de deur

en:

> ik had claustrofobie en als je in die tram moest he die mensen hingen *je* over het dak

Een ethische persoon kan alleen maar in de eerste en tweede persoon enkelvoud voorkomen – hoewel *zich* (derde persoon enkelvoud) zich in het HAN soms ook als een ethische persoon laat karakteriseren – en dus niet in het meervoud:

> *Hij heeft *ons* toch een grote mond

Ook in het AN komt de ethische persoon voor en vaak alleen in de eerste persoon enkelvoud (*me*).

Alle ethische personen kunnen – zonder een relevant betekenisverschil te veroorzaken – weggelaten worden. De ethische datief treedt niet op als een belanghebbend of bezittend persoon!

5.3 Zich verwijst naar zaken

De boter smelt zich

Het is aannemelijk dat *zich* zich in de Limburgse dialecten op een andere wijze heeft ontwikkeld dan in het AN; Limburgers zeggen *zich* immers al veel langer dan westerlingen. Waar het HAN echt afwijkt van het AN is het voorkomen van *zich* in zinnen die geen levend persoon als onderwerp bevatten. In de volgende zin komt *zich* overeen met het onderwerp *die* dat terugslaat op *die techniek* en dus geen levende persoon is:

> *die techniek* die ter beschikking staat en *die zich* alleen nog maar uitdiept

In de volgende zinnen komt *zich* overeen met het onderwerp, respectievelijk *wat* en *het probleem* dat een (niet-levende) zaak aanduidt:

wat zich nu gaat krijgen met die Engelsen en die Nederlanders

nou ik zeg *het probleem* begint *zich* dus langzaam toch echt naar de buitenwijken in te draaien

Zich moet in deze zinnen aanwezig zijn, want zonder *zich* zijn het opeens geen goede zinnen meer: **De techniek diept uit*, **Wat nu gaat krijgen* en **Het probleem draait de buitenwijk in*. Deze zinnen zonder *zich* zijn geen mogelijke zinnen van het HAN. Er zijn in het HAN wel andere typen zinnen mogelijk waarin *zich* niet verplicht aanwezig hoeft te zijn, als in:

ik bedoel en de een doet het misschien wat makkelijker als de ander *daar gaat het zich ook niet*

en:

loont zich niet mijn auto te stelen *loont zich niet*

en:

nou dat was het dan *daar komt het zich dus op neer*

In het AN kunnen werkwoorden die zowel transitief met een lijdend voorwerp als intransitief zonder lijdend voorwerp verschijnen slechts zelden en zeer onregelmatig met *zich* optreden. Een voorbeeld van een werkwoord dat zowel transitief als intransitief kan verschijnen is *smelten*. *Smelten* is een transitief werkwoord in de volgende zinnen omdat deze naast het onderwerp 'de kok' en 'de zon' ook het lijdend voorwerp 'de boter' bevat.

transitief smelten

De kok smelt de boter

De zon smelt de boter

Smelten is een intransitief werkwoord in de volgende zin omdat hij alleen het onderwerp 'de boter' en geen lijdend voorwerp bij zich heeft:

intransitief

De boter smelt

Andere werkwoorden die zowel transitief als intransitief kunnen voorkomen, zijn *breken*, *herhalen*, *oplossen*, *buigen*, *genezen* en *bewegen*. Bij de intransitieve varianten is in het AN *zich* verplicht of kan *zich* aanwezig zijn, of is *zich* niet mogelijk:

AN	De geschiedenis herhaalt *zich*	*zich* = verplicht
AN	De suiker lost *(zich)* op	*zich* = optioneel
AN	*De boter smelt *zich*	zich = moet weg

Blijkbaar is er in het AN geen regel voorhanden wanneer sprekers *zich* kunnen gebruiken en moeten kleine kinderen in het AN per werkwoord leren wanneer *zich* al dan niet verplicht is. In het HAN kan *zich* altijd in intransitieve zinnen voorkomen.

In het AN zijn de bovenstaande *zich*-constructies als gepersonificeerd op te vatten, dat wil zeggen dat sprekers de onderwerpen *de geschiedenis* en *de suiker* als levende, handelende personen duiden. Deze opvatting illustreert een cruciaal verschil tussen het AN en het HAN. In het HAN is de zin ‘Het ijs smelt *zich*’ absoluut niet in interpretatie gelijk aan de zin ‘Jan wast *zich*’. Deze twee typen zinnen verschillen systematisch van elkaar in vele eigenschappen. Zo is het bijvoorbeeld niet mogelijk om *zich* te combineren met *zelf* als het onderwerp een niet-levende persoon is:

*Het ijs smelt *zichzelf*

maar wel:

Jan wast *zichzelf*

Ook valt *zich* dan niet met het werkwoord *laten* te combineren:

*Marie/*De wind *laat* het ijs zich smelten

maar wel:

Tante Zusje *laat* de kleinkinderen *zich* wassen

Ten slotte kan *zich* dan niet met een *om*-bijzin voorkomen:

*Het ijs smelt *zich om* beter op de stoep te lopen

maar wel:

Jan wast *zich om* uit te gaan

Er zijn nog meer verschillen tussen de zinnen 'Het ijs smelt zich' en 'Jan wast zich' en in het HAN. In het HAN kan in de eerste zin *zich* + het voltooid deelwoord voor het naamwoord komen als in:

Het *zich gesmolten* ijs of Het *zich gebogen* riet

maar dit lukt niet in de tweede zin:

*Het *zich gewassen* kind

Kortom, AN-zinnen als 'Jan wast *zich*' verschillen cruciaal in eigenschappen van HAN-zinnen als 'Het ijs smelt *zich*' en zijn niet met elkaar te vergelijken. Ook hierin komt het HAN volledig overeen met het Frans. In het Frans hebben zinnen als *La branche se casse* 'de tak breekt zich' precies dezelfde eigenschappen. Wat is nu precies de functie van *zich* in zinnen als *Het ijs smelt zich* of *Het riet buigt zich* als *zich* niet refereert aan het ijs op de wijze als in *Jan wast zich*. In zinnen als *Het ijs smelt zich* verwijst *zich* naar een oorzaak die niet in de zin zelf genoemd wordt en die geen levende, handelende persoon is. De zin *Het ijs smelt zich* heeft als actieve, transitieve pendant *De zon smelt het ijs* waarin de zon een niet-levend onderwerp is, of het heeft als transitieve pendant de zin *De kok smelt het ijs*. In de intransitieve variant 'Het ijs smelt zich' refereert *zich* impliciet aan *de zon* en niet aan *de kok*.

Daarvoor zijn de volgende argumenten te vinden. De volgende zin heeft een intransitief werkwoord *waaien* en *zich* verschijnt in de zin:

ik zie niet dat *de papieren zich uit de doos waaien*

Weer zien we dat *zich* optreedt bij een intransitief werkwoord *waaien* dat ook transitief kan voorkomen. In de transitieve pendant kan geen levend persoon als onderwerp voorkomen maar wel een oorzaak die niet-levend is. Zo kan je niet zeggen **Roel waait de papieren uit de doos* maar wel *De wind waait de papieren uit de doos*. *Zich* in de intransitieve zin kan dus niet naar Roel verwijzen maar wel naar *de wind*, dus naar een niet-levende persoon als veroorzaker van de activiteit *waaien*.

Nog een voorbeeld is:

ik weet niet dat *de waterleiding zich in de winter kan dichtvriezen*

Weer is er geen levend handelend persoon mogelijk in de transitieve pendant. **Margo vriest de waterleiding dicht* is een slechte zin. Een niet-levende oorzaak als onderwerp is echter wel weer mogelijk *De strenge vorst vriest de waterleiding dicht*. Vandaar dat *zich* in de intransitieve zin slechts naar *de strenge vorst* en niet naar *Margo* kan verwijzen.

Het omgekeerde argument komt ook voor. Tot nu toe hebben we gezien dat bij een intransitief werkwoord *zich* kan voorkomen mits zijn transitieve variant een niet-levend onderwerp heeft. Het omgekeerde doet zich nu voor. *Zich* kan niet voorkomen bij een intransitief werkwoord, indien dat werkwoord uitsluitend een transitieve pendant heeft met als onderwerp een levend persoon. Je kan bijvoorbeeld in het HAN zeggen: *Rian verandert de winkel* maar de intransitieve variant kan dan *geen zich* bij zich hebben, dus **de winkel verandert zich* is geen goede zin. Dit kan wel als de transitieve variant een niet-levend oorzaak tot onderwerp heeft als in *Het hogedrukgebied verandert het weer*. In dit geval is *zich* wèl weer mogelijk in de intransitieve variant, als in *Het weer verandert zich*.

Bovendien kan de intransitieve variant met een voorzetselgroep gecombineerd worden. Deze voorzetselgroep drukt indirect de oorzaak van de activiteit van het werkwoord als *buigen* en *smelten* uit:

Het riet buigt *zich in de wind*
De sneeuw smelt *zich in de zon*

Het is dus *door de wind* en *door de zon* dat respectievelijk *het riet* en *de sneeuw* veranderingen ondergaan. De volgende zin is met een dergelijke voorzetselgroep gezegd, namelijk *met die gijzelingsactie*. De gijzelingsactie drukt de oorzaak uit:

dat hed zich dus bewezen met die gijzelingsactie

Daarentegen kan een voorzetselgroep *in de zon* in een zin waarin het onderwerp een levende, handelende persoon is, als in *Marie wast zich in de zon*, geen oorzaak uitdrukken. In dit geval drukt *in de zon* de plaats uit waar de handeling *wassen* verricht wordt.

Onpersoonlijke passief

Een tweede type zin waar *zich* in het HAN voorkomt, is de zogenoemde onpersoonlijk passief. Anders dan in het AN, is het verrassend genoeg mogelijk om in het HAN een *er-* of *daar-*zin met *zich* te combineren zonder dat er een levend persoon als onderwerp verschijnt:

> ik ben ook wel eens in Thermenmuseum geweest, ik probeer dat mijn kinderen ook al een beetje, die weten dus *dat zich daar vroeger gewassen werd*

Onpersoonlijke zinnen (middel-zinnen)

De laatste type zin waarin *zich* kan verschijnen, is:

AN	Deze kip eet prettig
HAN	Deze kip eet *zich* prettig
Heerlens dialect	Deesz hon its *zich* gemekklig

In het HAN kan deze zin met *zich* voorkomen terwijl *zich* verplicht is in het Heerlens dialect. We noemen dit type zin een middel-zin. Middel-zinnen zijn fascinerend omdat het werkwoord in deze zinnen weer onpersoonlijk optreedt, dat wil zeggen dat er in de bovenstaande zin geen handelende persoon aanwezig is: we weten niet wie de *kip* eet.
Deze zin met *zich* is niet beperkt tot Limburg. Zij verschijnt ook in de meeste dialecten in het hele oosten van het Nederlandse taalgebied, zoals bijvoorbeeld in het Winterswijks dialect:

> Winterswijks dialect: Dat schrif *zik* bèèter

Talen laten zich nu onderscheiden in een groep waarin onpersoonlijke zinnen zonder het reflexief *zich* verschijnen, zoals het Engels en het AN en een andere groep waarin het reflexief *zich* wel verschijnt, zoals het HAN, de Limburgse dialecten, Frans, Duits, Spaans, Italiaans en Portugees om er maar een paar te noemen:

met *zich*

Frans	Ce livre *se* vend bien
HAN	Dit boek verkoopt *zich* goed

zonder *zich*

Engels	This book sells well
AN	Dit boek verkoopt goed

Zowel in het HAN en in het AN zijn in onpersoonlijke zinnen bijwoorden als *goed* verplicht in de zin aanwezig. Ze geven aan hoe de boeken verkocht worden. In de opnames kom ik de volgende onpersoonlijke zinnen met *zich* tegen:

> dan *bewaart de kaft zich goed*

en:

> moet je echt *het hoort zich wel mooi aan* weet je zo

en:

> hoe meer leerlingen d'r weggaan hoe slechter het is voor de reputatie van de school,
> want *dat spreekt zich toch rond*

Onpersoonlijke zinnen kunnen niet met alle werkwoorden voorkomen. Werkwoorden die helemaal geen activiteit uitdrukken maar een toestand weergeven, zoals *weten*, kunnen geen onpersoonlijke zinnen vormen. Dat geldt voor alle talen:

Eng	*This	answer	knows	easily
Fr	*Cette	question *se*	sait	facilement
AN	*Deze	vraag	weet	gemakkelijk
HAN	*Deze	vraag	weet *zich*	gemakkelijk

Een andere type onpersoonlijke zin is die waarin het element *het* voorkomt als in: *Het slaapt (zich) lekker in dit bed*. Deze zin komt in het HAN veelvuldig met *zich* voor als in:

dat rijdt zich liever met die trein en auto dan met zo'n vliegtuig

Deze onpersoonlijke zin is het oudste en het meest wijdverspreide in de Limburgse dialecten. Rond 1884 kwam deze middel in alle dialecten in Limburg voor, evenals in de Rijnlandse dialecten. Een Franse pendant luidt: *Il se boira beaucoup de vin ce soir*. De letterlijke vertaling van deze zin luidt 'Het zal *zich* goed wijn drinken vanavond'.

In 1884 vinden we de volgende dialectzinnen in de Limburgse en Rijnlandse dialecten:

1884	
Düsseldorf	in dem batt shlopt shlopt et *zich* jot
Epen	in dat bed schlapt 't *zich* good
Heerlen	i dat bet shliëpt et *zich* goot
Heinsberg	en dat bad shliept et *sich* got
Horst	et sleupt *sich* gôd in dat bed
Kempen	en det bet shloep *zich* jut
Lechenich	en dâze bät scheif et *sich* gôd
Linnich	in dat bat shlap et *zich* jot
Maastricht	in dat baed sliep et *zech* good
Olpe	in däm bädd shloëfs ët *zech* göd
Rees	in dat bed slöppt et *sich* gut
Roermond	in dat bed shleup et *zig* god
Sittard	in dat bet schlup et *sich* gout
Steele a/d Ruhr	in datt Bedd shloept *sick* godd
Waldfeucht	en det bett shliëpt *zech* good

De Saroleastraat, december 2000, met onder andere links het nieuwe Corio Center (Foto: Theo Arets)

Een derde type middel in het HAN met *zich* is de zin *Dit bed slaapt (zich) goed.* Andere dialectvoorbeelden uit 1884 zijn:

1884

Büderich	dat bed slaopt *sig* gut
Goch	dat bad slopt *sich* gut
Helden	dae zâl zinkt *zich* gôd
Keken	dat bed slöpt *sig* gut
Maashees	da bed slaapt *zich* good
Neeritter	dat bed slieëpt *zich* good
Nideggen	datt batt schlief *sich* got
Sittard	dat bet schlup *sich* guut
Stevensweert	dat bed slaeëpt *zig* gôd

Deze zinnen op basis van een intransitief werkwoord als *slapen* verschillen van de onpersoonlijke zin van hierboven doordat *het* verdwenen is, evenals het voorzetsel *in* in: *in dit bed*. Het naamwoord *dit bed* dat een plaats aanduidt, is overgebleven en het verschijnt nu als onderwerp. Dit type is zeer

zeldzaam. In 1884 verschijnt het alleen in Rijnland en in het noorden van Limburg (Sittard en noordelijker) maar niet in het zuidelijke deel, zoals Heerlen en Maastricht. Na 1884 heeft deze zin zich met *zich* naar de Zuid-Limburgse dialecten en naar het noorden tot in de Achterhoek verspreid. Deze onpersoonlijke zin met *zich* hebben ze in het HAN overgenomen.

Ik ken geen andere talen die een onpersoonlijke zin als *Dat bed slaapt (zich) goed* kunnen zeggen al dan niet met *zich*. Ook in het Duits is deze zin uitgesloten terwijl het wel nog in 1884 in de Rijnlandse dialecten mogelijk was. Nu is echter **Dieser Stuhl sitzt (sich) herrlich* geen goede zin van het Duits.

5.4 Werkwoorden

Het hulpwerkwoord doen

In het HAN komt het hulpwerkwoord *doen* in combinatie met een heel werkwoord (infinitief) veelvuldig voor, zoals *doen... voetballen* in de volgende zin:

> maar dan gaan we voetballen kijken, *doen* we zelf niet meer *voetballen*

Volgens dialectologen treedt *doen* in het regionale AN op bij werkwoorden die lastig te vervoegen zijn, zoals de samengestelde werkwoorden *stofzuigen* en *zweefvliegen*. Is het immers: 'Ik heb stofgezogen' of 'Ik heb gestofzuigd'? of 'Ik heb gezweefvliegd' of 'zweefgevlogen'? *Doen* is dan makkelijk omdat het werkwoord niet vervoegd hoeft te worden: 'Ik *doe zweefvliegen* en *stofzuigen*'.

Nu blijken die beweringen van dialectologen voor het HAN helemaal niet op te gaan. In het HAN komt *doen* voor met werkwoorden die maar uit één deel bestaan en dus helemaal niet moeilijk zijn om te vervoegen. Voorbeelden van deze werkwoorden zijn *timmeren*, *werken*, *gebruiken* en *sleutelen*:

> ik ben gewoon timmerman en ik *doe timmeren* en *opbouwen*

en:

> die zoon van hem die werkt, die heb bij mijn vader gewerkt en die *doet ook nou in de tuinen werken*

en:

> dat was een apparaatje dat *deden ze vroeger gebruiken* voor de melkbussen op te halen

en:

> ik baalde als een stier als wij op oefening moesten naar Duitsland, maar dat was echt heel

erg leuk, *ik deed sleutelen*, ik had tenminste m'n vak nog he

In het AN is er geen onderscheid in betekenis tussen de zinnen met en zonder *doen*:

Roel *doet* stofzuigen

of:

Roel stofzuigt

In allebei de zinnen is Roel (het onderwerp) degene die de activiteit of handeling *stofzuigen* verricht. Daarom noemen taalkundigen *doen* een leeg werkwoord; het heeft geen eigen betekenis meer.

Verrassend genoeg is er voor de sprekers in Heerlen wel een verschil in betekenis tussen de zinnen met en zonder *doen*. Als we met een HAN-bril op naar de zin met *doen* kijken, dan drukt deze zin inderdaad uit dat Roel degene is die stofzuigt maar – en dat is onverwacht – hij verricht deze activiteit herhaaldelijk en/of regelmatig. Met andere woorden: in het huishouden waar Roel woont, is Roel degene die altijd stofzuigt. Deze zin bevat voor de Heerlenaren dus extra informatie. In het AN zou de Heerlense *doen*-zin 'vertaald' moeten worden in:

Roel stofzuigt altijd/elke week/één keer in de maand

In de bovenstaande AN-zin 'Roel stofzuigt' is ook Roel degene die stofzuigt, maar hij doet dat wel eens of incidenteel en zeker niet elke zaterdag. Aan één en dezelfde vorm – de *doen*-zin – worden door verschillende sprekers van verschillende taalvariëteiten, namelijk het AN en het HAN, andere betekenissen toegekend. Het HAN laat zo zien dat de betekenis(sen) van een taaluiting niet noodzakelijkerwijs overeen hoeft te komen met betekenissen van (westelijke) AN sprekers.

Doen in het HAN drukt dus uit dat de activiteit van de spreker of van een groep sprekers niet incidenteel maar onbeperkt vaak optreedt. Bovendien heeft deze activiteit een vaste regelmaat en is het een gewoonte van degene die als onderwerp genoemd wordt. Slechts onder bepaalde condities, die zich regelmatig kunnen voordoen, komt deze zin voor als in een 'als...dan'-zin:

als je nou met zo'n beest gaat wandelen en je komt terug en het heeft geregend en *dan doe* ik hem *föhnen* dat vindt die heerlijk

De hond wordt dus alleen geföhnd als het geregend heeft. Ook verschijnt *doen* vaak met tijdsbepalingen zoals *elke week* en *'s zaterdags* en *'s zondags*:

maar dat is niet alleen eh het schuttersgebeuren, het uittreden of wat, maar we hebben *elke week kienen* dus de schutterij die *doet kienen* dat brengt de centen op

en:

en daarnaast *deed* ik toch *'s zaterdags en vaak 's zondags ook m'n huiswerk maken* en *'s avonds*

Juist omdat *doen* een gewoonte uitdrukt, gaat *doen* veel vergezeld met bepalingen als *alleen maar* en *altijd*:

en ik zat in m'n eindexamenjaar dus da's was een beetje het probleem, ik *deed alleen maar sporten*

en:

toen zei ik tegen hem hier op de Welterlaan heb ik 'm altijd in, die *doet* me die auto *altijd nakijken*

Niet alle sprekers van het HAN zeggen evenveel *doen*. *Doen* komt het meeste voor bij de groep HAN-sprekers (zie Inleiding) en dialectsprekers en het minst bij de groep sprekers van wie de ouders elders uit Nederland kwamen. Bovendien hangt *doen* weer significant samen met de groep sprekers met een lager opleiding- en functieniveau.

Het hulpwerkwoord *doen* komt ook heel veel voor in imperatief-zinnen die een wens of bevel uitdrukken, zoals:

Doe jij me even *koffiezetten*?
Doe de stoep even *vegen*!

Het HAN lijkt hier veel op het Engels waarin elke vraagzin of imperatiefzin met het hulpwerkwoord *do* gevormd moet worden: *Do you know the time?*

Bij deze zinnen is er geen sprake van dat de zin met *doen* uitdrukt dat de persoon genoemd door het onderwerp de activiteit regelmatig verricht, zoals in de bovenstaande bevestigende *doen*-zinnen.

Het hulpwerkwoord **krijgen**

In het AN zijn zinnen met *krijgen* min of meer beperkt tot zinnen die een overdracht uitdrukken, als in *zij kreeg een boek* als passieve tegenhanger van *ik geef haar een boek* (*zij* in de *krijgen*-zin is *ik* in de *geven*-zin). In het HAN duiken echter *krijgen*-zinnen op die geen dergelijke overdracht laten zien. Deze zinnen zullen we niet in het AN tegenkomen:

> nou die schutterij *die krijgt van mij de uniformen gemaakt*

en:

> iemand die dan als arbeider wat te vertellen had die kreeg meen ik achtenveertig hectoliter en de beambten die kregen zesennegentig hectoliter, zoiets dergelijks, en de laatste categorie *kreeg het in de kelder gebracht*

en:

> en dan *krijgen ze de zakken nagevoeld*

en:

> *krijgen ze een stuk grond gepacht* staan er stalletje op,
> *krijgen allemaal erbij gemetseld* en de hele mikmak

Passief **geworden**

In het HAN kan het voltooid deelwoord *geworden* aan een passieve constructie met het hulpwerkwoord *zijn* toegevoegd worden. In de bijzin komt in het HAN het hulpwerkwoord *zijn* te staan vóór het voltooid deelwoord *geworden*:

> *maar die staaf waarmee gegooid is geworden*

en:

> die heeft een alternatieve straf gekregen van zeventig uur, hed ie weer verknald, *die is weer opgebracht geworden*

en:

> en toen *is me gewoon verteld geworden*

De toevoeging van *geworden* in deze passieve constructie is regionaal bepaald. Deze constructie is het meest gewoon in de dialecten in het noordoosten en het zuiden van het Nederlandse taalgebied, inclusief Vlaanderen. De *geworden*-constructie is in de zestiende en zeventiende eeuw in de schrijftaal incidenteel gebruikt maar is niet doorgedrongen in de dialecten, die later de basis voor het huidige westelijk AN vormden, maar wel in de bovengenoemde dialecten.

Het zelfstandig werkwoord *hebben*

Ik heb de band lek

In het HAN komen zinnen met het werkwoord *hebben* voor als *Je hebt de handen blauw* of *Je hebt de ogen rood*. Dit type zin noemen we ook wel de band lek-zin want je kan ook zeggen *Ik heb de fietsband lek*. Deze zinnen behoren ook tot het Heerlens dialect maar niet tot het AN. In het AN zeg je in dit geval *Ik heb rode ogen* of *Mijn ogen zijn rood*. Het eerste dat opvalt aan de bovenstaande *band lek*-zinnen is dat de lichaamsdelen *handen* en *ogen* voorafgegaan worden door een bepaald lidwoord *de* of *het* en niet door een bezittelijk voornaamwoord. Bovendien is het onderwerp, de persoon *je*, onvoorwaardelijk de bezitter van de lichaamsdelen *de handen* en *de ogen*. Hoewel *je* een onderwerp is in de *band lek*-zin lijkt het toch een bezittend voorwerp te zijn (zie eerder in dit hoofdstuk). Op de bandopnames kom ik de volgende *band lek*-zinnen tegen. De sprekers noemen in deze zinnen geen lichaamsdelen:

> en het feit is natuurlijk dat als *jij je huis kapot hebt*

en:

> brandweer, die hoeven maar op een knop te duwen en *die hebben alles groen* he

De *band lek*-zinnen zijn niet uniek voor het Heerlens dialect en het HAN maar zij komen in het hele oostelijk gedeelte van Nederland voor. Verrassend is dat de band lek-zin niet mogelijk is in het Duits **Er hat die Haare schön* maar wel in sommige westelijke Duitse dialecten. De *band lek*-zin is wel een goede zin in het Frans *Il a le pantalon blanc* voor ‘Hij heeft de broek wit’.

Het bijzondere van een band lek-zin is dat het adjectief of bijvoeglijk naamwoord, zoals *rood* àchter het naamwoord komt: *Ik heb de ogen rood*. Bovendien kan niet elk adjectief in de *band lek*-zin voorkomen. Adjectieven zoals *slim* en *intelligent* zijn uitgesloten:

*Ik heb de zus intelligent

Intelligent verwijst naar een permanente eigenschap van een individu. Het is immers niet zo dat iemand gisteren niet en vandaag wel intelligent is. Adjectieven die een inherente eigenschap van een persoon benoemen, zijn in de *band lek*-zinnen uitgesloten. Alleen adjectieven die een tijdelijke eigenschap aangeven, zoals *rood*, *ziek* en *kapot* kunnen in de *band lek*-zin verschijnen:

Onze poes, Mietsie, heeft de ogen *rood*
Ik heb de poes *ziek*
Ik heb de wasmachine *kapot*

Het kenmerkende van de *band lek*-zin is dus dat de toestand waarin de persoon zich bevindt van tijdelijke aard is en weer zal verdwijnen. De poes Mietsie in de zin hierboven kan nooit een albino-poes zijn. Mietsie heeft tijdelijk rode ogen als gevolg van bijvoorbeeld een ontsteking. Interessant is nu dat zo'n tijdelijke eigenschap niet uit te drukken valt in het AN. In het AN zeg je immers *Mietsie heeft rode ogen* of *De ogen van Mietsie zijn rood*. In beide zinnen is het onduidelijk of de eigenschap rode ogen al dan niet van tijdelijke aard is.

Ook bijzonder is dat er in de *band lek*-zinnen adjectieven kunnen voorkomen die in vorm precies op een voltooid deelwoord lijken, zoals *gewassen* en *gekamd*:

Zij heeft de haren *gewassen*
Zij heeft de haren *gekamd*

Toch zijn deze zinnen geen zinnen die een actieve handeling uitdrukken waarin *hebben* een hulpwerkwoord van tijd is en *gewassen* een voltooid deelwoord. In zij heeft de haren gekamd en *zij heeft de handen gewassen* bevindt het onderwerp *zij* zich in de toestand dat *de haren gekamd* en dat *de handen gewassen* zijn. Dat wil zeggen dat *zij gekamde/nette haren* en *gewassen/schone handen* heeft. *Gewassen* en *gekamd* zijn met andere woorden adjectieven als zij voorkomen in een *band lek*-zin. Cruciaal voor het Frans is dat deze taal

wel onderscheid maakt tussen een adjectief en een voltooid deelwoord:

voltooid deelwoord	Il *a cassé* sa baguette				
adjectief	Il	*a*	sa	baguette	*cassée*
	Hij	heeft	zijn	stokbrood	gebroken

Het voltooid deelwoord *cassé* 'gebroken' komt altijd vóór het lichaamsdeel *sa baguette* 'zijn stokbrood' terwijl het adjectief *cassée* 'gebroken' dit altijd zal volgen. Tenslotte blijkt dat er in het HAN géén type adjectief mag verschijnen dat vóór het naamwoord staat, verwijzend naar een lichaamsdeel. In het HAN zeggen sprekers niet (*): *Mietsie heeft het *vermoeide oog rood* of *Hij heeft *de gerimpelde handen schoon*. Ook kan in deze *band lek*-zinnen geen *zich* voorkomen. Dat komt omdat het onderwerp al als bezittend persoon optreedt (zie eerder in dit hoofdstuk, de paragraaf bezittend persoon):

*Hij heeft zich de band lek
*Hij heeft zich de ogen rood

Ik heb de haren gewassen gehad

Een extra argument dat *gekamd* en *gewassen* in de *band lek*-zinnen adjectieven zijn en geen voltooid deelwoorden, is de mogelijkheid om deze *band lek*-zinnen met het voltooid deelwoord *gehad* te combineren als in *Zij heeft de haren gekamd gehad* en *zij heeft de handen gewassen gehad.*

Het hulpwerkwoord ***hebben***

Hebben is als hulpwerkwoord met een infinitief te combineren. Alleen de infinitieven *hangen*, *zitten*, *staan* en *liggen* zijn mogelijk. De volgende HAN-zinnen zijn uitgesloten in het AN:

toen ik op de HTS kwam, toen werd het al een beetje kofferachteriger en dasje en zo, weet je, dus en ik *had* toen de haren nog tot op de kont *hangen*

en:

's morgens om half acht beginnen en 's avonds om elf twaalf uur het huis in *had* je de ogen op half elf *hangen* als je thuis kwam

In de bovenstaande voorbeelden komen weer lichaamsdelen voorafgegaan door het bepaald lidwoord *de* voor, *de haren* en *de ogen*. Het onderwerp respectievelijk *ik* en *je* treden op als bezitter van het lichaamsdeel.

5.5 Bijzinnen

Bijzinnen zijn onder meer te herkennen aan een voegwoord als *dat*, *of*, *die* en *toen* dat de bijzin inleidt.

*Het voegwoord **tot***

In heel incidentele gevallen kom ik in het HAN het voegwoord *tot* in plaats van *dat* tegen:

> ja *tot* ze zich met Van de Valk bevriend houden, want die speelt natuurlijk dat hele Terworm is Van de Valk op het kasteel na

en:

> die gingen het eerst naar de HTS maar ja je weet niet welke vooropleiding *tot* die gehad hebben

*Het voegwoord **om en voor***

De volgende twee zinnen laten zien dat er in het HAN zowel het voegwoord *om* als *voor* kan verschijnen. Het is opvallend dat beide vormen voorkomen bij hetzelfde werkwoord, namelijk *proberen*:

> ik heb wel tachtig keer *geprobeerd om* met dat roken te stoppen

en:

> hebben een paar keer *geprobeerd voor* mee te doen aan zo'n quiz, maar daar kom je niet door

De variatie tussen *om* en *voor* in het HAN is erg intrigerend. *Om* en *voor* komen ook voor als de bijzin zonder meer weggelaten kan worden:

> je ziet inderdaad vaak ook een taxi van Aken hier in Heerlen rondrijen *om* effe het spul op te halen

en:

> maar die moest naar de hei gaan elke dag *voor* te wandelen, *voor* lucht te krijgen, die kreeg geen lucht meer

En *om* en *voor* komen voor bij adjectieven, zoals *moeilijk* en *erg*:

is toch wel *moeilijk* om Sinterklazen te vinden dat is echt moeilijk hoor

en:

maar ik vind het *zo erg* voor een beest kapot te maken

In Heerlen zijn drie groepen sprekers te vinden. Een groep die alleen *om* zegt, een groep die alleen *voor* zegt en een groep die zowel *om* en *voor* zeggen. Bert is een voorbeeld van de laatste groep. Hij zegt:

moet ik terugkomen *om* dat half jaar af te maken

en:

je komt hier *voor* te studeren

De dialecten in het zuidelijke Nederlandse taalgebied (als ook Vlaanderen) hebben een voorkeur voor het gebruik van *voor*; de rest kent *om*. Zo geeft Jongeneel voor het Heerlens dialect één voorbeeld van een infinitiefzin. Daarin verschijnt *voor*: ***vuer** uch de woarheet te zage* en ook in de Heerlense *Der Kuëb* (Jacob) kan ik enkel *voor* vinden. We kunnen wel vaststellen dat in het Heerlens dialect rond 1884 *voor* de enige variant is. *Om* komt wel voor maar dan alleen als voorzetsel *om het huis*. Het huidige gebruik van *om* en daarmee de variatie tussen *voor* en *om* in het HAN is een gevolg van de invloed van het AN. Ondertussen is *om* ook in het Heerlens dialect binnengedrongen; het verschijnt in Heerlense (lied)teksten.

De variatie tussen *om* en *voor* in het HAN is tamelijk ingewikkeld. In het HAN is het binnendringen van *om* ten koste van *voor* een recente ontwikkeling. Dat kunnen we zien aan de sociale spreiding van *om* en *voor* in het HAN. De oudere dialectsprekers zeggen significant meer *voor* dan *om* in het HAN, de jongere sprekers zeggen vaker *om*. *Om* is daarmee de jongste variant. Daarentegen is in het AN het gebruik van *voor* in opmars in zinnen als *Ik ga naar de stad voor een boek te kopen*. In dit type zinnen blijkt *voor* ook in het HAN favoriet te zijn. De variatie tussen *voor* en *om* in het HAN is dus weer beïnvloed door ontwikkelingen in het Heerlens dialect en in het gesproken AN.

*Al dan niet het element **te***

Op het moment dat er in het HAN de werkwoorden *komen*, *staan*, *liggen* en *zitten* zelf weer een heel werkwoord of infinitief bij zich hebben, kan in het HAN het woordje *te* verschijnen. In het AN blijft het element *te* dan altijd weg:

met *komen*:

want de kerk *moest* in het zicht *komen te staan*

en:

alles was doceren nu is het accent *komen te liggen* bij eh

en:

ja ik zeg die mensen die hem kopen die *zullen* niet *komen te kijken* he

met *staan*:

die hing gewoon aan die draad *staan te wachten* jij komt wel haha

met *liggen*:

had die daar aan de tafel *liggen te huilen*

met *zitten*:

heeft ie een huisje gebouwd daar is ie dus eigenlijk gaan *zitten te niksen*

Te kan – evenals in het AN – ook achterwege blijven in het HAN:

met *zitten*:

je *hebt* de eerste vier weken wat op een *plaat zitten kloppen* en zoiets

met *staan*:

maar dan moet ie de volgende keer wel niet bij mij aan de deur *komen staan zeuren*

Werkwoordsvolgorde

In het HAN bestaat er in actieve zinnen geen voorkeur voor een speciale volgorde van hulpwerkwoord (hebben/zijn) met een voltooid deelwoord. Beide volgordes komen ongeveer evenveel voor:

volgorde persoonsvorm – voltooid deelwoord:

goed twintig jaar geleden toen zeg maar het ABP en het CBS naar hier *zijn gekomen*

volgorde voltooid deelwoord – persoonsvorm:

ja, kon wel huilen toen het *afgelopen* was

De volgorde voltooid deelwoord – persoonsvorm komt wel het meest significant voor bij passieve zinnen:

geld speelt bij alle grote fout, moet ook lachen over allerlei maatregelen die bedacht worden

Geen variatie is te vinden in de plaatsing van kleine elementen (partikels) als *op* en *in* die bij het werkwoord horen. Deze elementen horen altijd bij het voltooid deelwoord en de sprekers scheiden ze nauwelijks van elkaar:

ja dat dat wij die ruit *hadden ingetrapt*

en niet (*):

*dat wij die ruit in *hadden getrapt*

5.6 Kleine woordjes

In het HAN heeft het woordje *er* verschillende functies. Opmerkelijk is dat waar *er* in het AN verplicht is, *er* in het HAN niet hoeft te verschijnen en daar waar het AN geen *er* toestaat, het HAN dat wel doet!

Expletief ***er:*** *Wat is?*

In deze functie vervangt *er* het onderwerp of *het* staat op de plaats van het (lege) onderwerp:

AN *Er* komt hier morgen iemand logeren

In het HAN moet *er* op de eerste plek in de bovenstaande zin verschijnen, of in plaats van *er* kan het woordje *het* verschijnen:

en *het* stond daar premiewoningen te koop

Wanneer expletief *er* niet op de eerste positie in de zin staat, kan het ook gewoon wegblijven in het HAN (– = geen er zoals in het AN):

die hadden het eenmaal goed gehad hier die wisten niet *wat – te koop was*

en:

en dan mochten ze ook nog eh liefste 's nachts *als – geen maan was*

en bij *iemand*:

als – dan *iemand* Limburgs tegen d'r begon te praten

Het is ook mogelijk dat in het HAN *daar* voor *er* verschijnt. *Daar* verwijst in de volgende zin niet naar een plaats of plek:

en dat is allemaal een gemengd taaltje *wat* ***daar*** *gesproken wordt*

Expletief *er* komt ook op de eerste positie van de (bij)zin voor in passieve zinnen als '*Er* wordt overdreven'. In dit geval kan in het HAN weer *het* voor er verschijnen als in '*Het* wordt overdreven'.

Kwantitatief ***er***

Kwantitatief *er* is de *er* die samengaat met een naamwoord dat een (on)bepaalde hoeveelheid aangeeft. In de eerste plaats kan in het HAN dit type *er* makkelijk wegblijven:

+er	Ik heb *er* twee/veel gezien
-er	Ik heb – twee/veel gezien

Een voorbeeld in het HAN is:

-er	oh daar heb ik – nog nooit *ene* van gezien
-er	daar staan – altijd *twee* van te koop

Het is niet zo in het HAN dat *een*, een *-e* opgeplakt krijgt als *er* wegvalt want *ene* is ook aanwezig als *er* verschijnt als in 'want ik heb *er ene* van m'n collega's al gekregen'.

Ten tweede kan dit type er voorkomen als *d'rs* in:

Ik heb *d'rs* een/twee gekocht

en:

Hoeveel zitten *d'rs* in?

Bovendien kan in het HAN *er/d'r* ook voorkomen in zinnen als:

Wil jij *d'r* nog koffie?

Plaatsaanduidend ***er***

Een locatief *er* fungeert als een bijwoord met een zwakke plaatsbepaling in de zin als in 'Steffen woont *er* nog maar kort'. *Er* vervangt hier een plaatsbepaling als bijvoorbeeld *in Heerlen*. *Er* is in het AN verplicht aanwezig hoewel naast er ook *daar* kan verschijnen evenals in het HAN.

Voorzetsel ***er***

Voorzetsel *er* moet in het AN verschijnen als er een voorzetsel in de zin staat en *er* het naamwoord vervangt dat ingeluid wordt door het voorzetsel. In de zin *Ik heb* ***er*** *suiker* ***in*** *(erin) gedaan* vervangt *er* bijvoorbeeld het naamwoord *de koffie* dat bij het voorzetsel hoort (in de koffie). Ook hier hoeft in het HAN *er* niet te verschijnen:

-er	met de vinger tussen de grasmachine gezeten, vinger – *af*
-er	ze had – tientallen kubieke meters verloren ruimte *in*
-er	't ziet – niet *uit*

In het HAN kan *er* met het voorzetsel zoals *eraf* zowel aan elkaar als los van elkaar voorkomen.

+eraf	want je kunt bij die dingen het spatbord d'raf halen de wielen d'raf
+er...bij	en dan komt dit er nog bij

Ook kom ik soms tegen dat prepositioneel *er* als *het* of *'t* verschijnt in:

op de R.O.Z. hebben ze *'t* verschillende keren over gehad

en:

en merken we dat je *het* te weinig aan doet

Prepositioneel, kwantitatief en locatief *er* kunnen ook als *d'r* verschijnen in het HAN.

***Er** bij leeftijd en kilo's*

Dat het HAN over een echte eigen grammatica van *er* beschikt is nu wel duidelijk. Hoe apart die grammatica is, blijkt ook uit het feit dat in het HAN juist er verschijnt waar het in het AN niet verplicht is en zelfs onmogelijk is! In het HAN komt *er* tevoorschijn als vervanging van de naamwoorden *jaar* en *kilo*. In plaats van *ik ben tweeënzeventig jaar* vervangt men in het HAN het naamwoord *jaar* door *er*:

ik ben, ik word *er* nou tweeënzeventig

en:

ja want mijn vrouw is *er* ook al achtenzestig

en voor *ik was vijfennegentig kilo* zeggen ze:

en ik was *er* vijfennegentig toen ik eruit kwam

*Het woordje **het***

Bij sommige werkwoorden in het HAN zoals *betreuren*, *geloven* en *vinden* kan *het* voorkomen als voorlopig lijdend voorwerp. Sprekers van het AN geven er de voorkeur aan om daar geen *het* te zeggen:

Jan betreurt *het* dat Marie ziek is

Jan gelooft *het* dat Marie ziek is

an vindt *het* dat Marie ziek is

Jan weet *het* dat Marie ziek is

Jan begrijpt *het* dat hij ziek is

Uit het bovenstaande blijkt dat het HAN een geheel eigen grammatica heeft waarin het HAN zich op regelmatige wijze van het AN onderscheidt. De afwijkende verschijnselen in het HAN zijn dus geen fouten maar behoren tot de grammatica van het HAN. De HAN-grammatica verschilt behoorlijk van de AN-grammatica. Voor een verschijnsel als *zich* heb ik bijvoorbeeld laten zien dat het HAN zich naadloos aansluit bij eigenschappen van andere talen zoals het Duits, Frans en Spaans.

6. Hoe zegt zich dat in het HAN?

Er is een kleine tot grotere kans dat onderstaande woorden en uitdrukkingen in het HAN te beluisteren zijn. De meeste woorden zijn rechtstreeks uit het dialect afkomstig of behoren tot het zuidelijke AN. De onderstaande lijst is niet uitputtend of compleet. De gebruikte afkortingen staan voor: [HD 1884] is Heerlens Dialect 1884, [HD 2000] is Heerlens Dialect 2000, [ZdNed] is Zuidnederlands en [MiddelNdl] is Middelnederlands.

6.1 Woordenlijst

aankomen, ook: bijkomen, *ik kom net niet aan die trommel bovenop de kast*
afkomen, [ZdNed en AN], op bezoek komen, langskomen; ook: voor bepaalde gelegenheid overkomen, *ik kom naar Heerlen af*
afkrijgen, ook: doorslikken, *ik lust geen zuurvlees, ik krijg 't niet af*
aftrekken, [ZdNed], doortrekken, de W.C. aftrekken
autobaan, (uit het Hoogduits) autosnelweg

bats, [HD 1884] bil
beurs, portemonnaie
blik en veger, stoffer en blik
blutsj, deuk (bluts ook in Van Dale), *ik zie een blutsj in je wagen.*
In Welten organiseren de vrouwen een blutsj-middag
Bossche bol, moorkop

duivepiet, [HD 2000] duivenmelker

enkel, [ZdNed], alleen (maar), slechts, *ik doe het enkel uit interesse*
eng, [MiddelNdl en ZdNed] nauw, smal, strak, *deze broek zit me te eng, deze ruimte is eng*
extra, expres, *ik doe het extra, met opzet*

floep hebben, angst hebben
foemel, [HD 1884], lapje. Mijn dochtertje Lore slaapt met een foemel
foemele, [HD 1884], betasten, bestrijken, kroelen
foetere, [uit Frans *foutre* [neuken], HD 1884, ook AN] schelden, knorren, mopperen
friet, **frites**, [ZdNed] patat

gans, [ZdNed en HD 1884], als bnw. en bijw. geheel, heel, helemaal, geheel en al; als bijw., in elk opzicht, volkomen, volstrekt, *dat is een gans karwei*
gebeuren, [1272 'iemand ten deel vallen, gebeuren, betamen' van Middelnederlands *boren*, *bueren* (beuren, optillen)], overkómen, *er gebeurt hem niets*
gemeenschapshuis, gemeenschapscentrum, buurthuis
get, [HD 1884] iets, wat
goeie boter, roomboter
grienen, [HD 1884, AN] huilen
gruëmelke, kruimeltje

haije, zegt een Heerlenaar bij het afscheid nemen
hapsjaas, iem. die hebberig is, een graaier
Heële, Heerlen
heem, [HD 1884] thuis
helpe, [HD 1884] bretels

inschudde, inschenken, *een tas koffie inschudden*
joenke, [HD 1884] janken
jong, [HD 1884] de jongen, *het/de jong van mij*, mijn zoon
jüs, [uit Frans juste, HD 1884] terecht, juist

kal, [HD 1884] praat, *wat is dat nou voor 'n kal*
kalle, [HD 2000] spreken
kamau(w), [HD 1884] fut, energie, moed
kiepauto, vrachtauto
kitsj, [HD 2000] klokhuis
kleed, [ZdNed, HD 2000] jurk
kloemel, [HD 2000] prul
kloemele, [HD 2000] klooien, prutsen
klumpke, [HD 2000] zuurtje, toffee, snoepje
knietsjlamp, [HD 2000] zaklamp
(de lamp) **knietsje**, de zaklamp aandoen
koel, [HD 2000] mijn
koelkop, [HD 1884] kikkervisje
koelpiet, [HD 2000] mijnwerker
koempel, [HD 2000] mijnwerker, maat, kameraad, metgezel
kratse, [HD 2000] krabben
krauw, [HD 2000] gepeupel, gajes
krankewagen, [HD 2000] ziekenwagen, ambulance
krapül, [HD 2000] gajes, uitvaagsel
kroësjel(e), [HD 1884] kruisbes(sen)
kroësjelevla, kruisbessenvla
kume, [HD 2000] zuchten
kümme, [HD 2000] kreunen
kwatsj, [HD 2000] klets, kolder, kul, waanzin, onzin, flauwekul

Lange Jan en Lange Lies, gesloopte Oranje Nassau-(mijn)schoorstenen
loemel(e), [HD 1884] vod, lap, lor
loetsj, [HD 1884] speen

meekrijgen, begrijpen, snappen, *Hij krijgt deze mop niet goed mee*
menen, denken (ook in Van Dale), *Ik meen dat zij gaan winnen*
miemel(e), [HD 1884] aalbessen
moel, [HD 2000] bek, kwebbel, muil, pakkerd, *wat heb je een grote moel*
moele, [HD 2000] praten
moelejan, [HD 2000] praatjesmaker
miesjmasj, [HD 2000] allegaar

Het gemeentehuis van Heerlen, januari 2003 (Foto: Méland Langeveld)

nòndejuke, [HD 2000] vlinderdasje
nóndedjü, [uit Frans *nondedieu* HD 2000, ZdNed] verhip, verdomme, verdorie
nónnevót, [HD 1884, ook AN] bolrond oliekoekje, *met carnaval strooien ze* nónnevótte

ochèrəm, [HD 1884], uitroep van medeleven, och arme. *Wat is het kind nu gebeurd*, ochèrəm
oliebeestje, [HD 1884] lieveheersbeestje
omkiepen, kiepen, omslaan, kapseizen
onder, [Middelnederlands, HD 1884] beneden, *ik loop naar onder*
op sjiep, [HD 2000] op stap, *zij is op sjiep*
owieë, [HD 1884] jee (uitroep)

peperkoek, [ZdNed , HD 2000] ontbijtkoek, kruidkoek
piefe, roken
pienkele, [HD 2000] plassen
pienzele, [HD 2000] verven
pietsjlamp, [HD 2000] zaklamp
pietsje, prikken, *dit wondje pietsjt*

pi(e)tsjtang, [HD 2000] nijptang
poekel, rug
poetsen, schoonmaken
pratsj, [HD 2000] modder, *in de pratsj lopen*
pungel, [HD 1884] bundel, ook: in een handdoek bijeengeknoopte mijn-kleding (voor ondergronds werk)

richtig, [HD 2000] juist, echt, heus, terecht, *Dat is richtig*
roetsjen, [uit Hoogduits, HD 2000, ook AN], glijden
roetsjbaan, [HD 2000], glijbaan
roven, mijngangen leeghalen, het weghalen van de ondersteuningen uit een ontgonnen pand

schoonbroer, [uit het Frans 15de en 16de eeuw *beaufrère*, HD 2000] zwager
schuddelen, schudden, *zij schuddelt de kaarten*
sjiech(t), [HD 2000] werkdienst, *zij hebben avondsjiech(t)*
sjlieps, [HD 2000] stropdas
sjloeke, grote slokken nemen, achter elkaar opdrinken, *je moet niet alles naar binnen sjloeke!*
sjloes, [HD 2000] einde, en nu is 't sjloes
sjmiecht, smiecht, gemenerik
sjnaps, [HD 1884] brandewijn, jenever, klare
sjnep, [HD 2000, sneb = ZdNed] kwebbel, tater, *hou je sjnep toch eens!*
sjneure, [HD 2000] langsracen
sjoefele, [ZdNed] sjokken, schuifelen, slenteren
sjoenkele, *sjoenkele doe je met vastelavond, carnaval*
sjoepkar, [HD 1884] kruiwagen
sjoeske, mix van pils met donker bier
sjpas, [HD 1884] plezier, lol, plezier, pret
s(j)prietse, [HD 2000] spuiten, nevelen
sjpassemig, naam voor Heerlen tijdens vastenavond
sjravele, [HD 2000] zeulen
s(j)trietsje, [HD 2000] stelen
sjwame, [HD 1884] roken, *wat ben je hier aan het sjwame, de boel staat blauw*
soppen, stilletjes huilen, *hij zit te soppe*

tas, kop, *een tas koffie*

tegenop lopen, tegenaan lopen
tikken, *eieren tietsje met Pasen*
toedoen, (vooral in het zuidelijk taalgebied) dichtdoen, *ik doe de deur toe*
tjuus, zegt een Heerlenaar bij het afscheid nemen
trampele, [HD 2000, AN] drentelen, kuieren
tuut(je), [HD 1884] zak(je), tas(je)

vertig, af, klaar
vies, [HD 2000] naar, dat is vies
voorgisteren, eergisteren
vot, [HD 1884], achterste, kont
vreg, [HD 1884] *vrijpostig, dat is een vregge jongen*

wa(h), uitroep
wiets, [HD 2000], mop, grap
winkbül, [HD 2000] windbuil, bijnaam voor Heerlenaar

zeem, [HD 1884] appelstroop [n.b. honing in ZdNdl]
zeumere,verzamelen wat er na de oogst op veld of in boomgaard achtergebleven is; bij elkaar scharrelen
zever, [HD 1884, ZdNdl] kwijl
zeveraar, [ZdNdl] iem. die zevert
zevere, [HD 2000, ZdNdl] kwijlen, jengelen, zaniken
zich, [HD 1884] ook: elkaar
zich menen, zich verbeelden
zich omtrekken, zich omkleden
zich oppakken, zich bij elkaar rapen
zich samenpakken, (zich) verzamelen
zich verschrikken, zich schrikken
zo'n, in plaats van 'zulke'
zuurvlees, met azijn gezuurd stoofvlees

6.2 Uitdrukkingen

Het wordt me slecht, ik word ziek: “het werd me slecht man ik kreeg alle kleuren groen geel”
Ik krijg ze gerete, ik word geslagen: “dan gaan we daar eens even naartoe krijgt die boer ze van mij gereten”
Er zit me ’n gruëmelke in de tröt, er zit een kruimeltje in mijn keel. Dit zegt een Heerlenaar als hij moet hoesten
Hij is ’t zelf schuld, het is zijn eigen schuld
Voor twee jaar terug, twee jaar geleden
De s(j)wung erin houden, de vaart erin houden
Ik heb er geen zin voor, ik heb er geen zin in
Een goede roetsj in het nieuwe jaar, gelukkig nieuwjaar
In de pluche zitten, grandioos zitten
Je kunt me de poekel afroetsjen, je kunt me de pot op
Dat is me egaal, dat is me hetzelfde
Hij heeft de kop los, hij is gek
Oud wief, gek mens
Lek mich am aasj, lik m’n reet
Inne rigtige winkbuül, een echte opschepper, een Heerlenaar
Kale Hollander, kapsoneslijer, praatjesmaker
Ik ben grootgetrokken in Heerlen, ik ben opgegroeid in Heerlen
Sjuuf ’s inne (de) bats, of **sjuuf ’s get**, schuif ’ns op
Dat heeft niks op zich, dat is niet belangrijk, dat betekent niets
Tante San heeft niks aan zich, Tante San mankeert niets
Hij begint een beetje knijp te krijgen, hij komt klem te zitten

7. Teksten in het HAN: uit het leven opgetekend

Hieronder een impressie van het HAN. Het zijn gesprekken, die ik voerde met HAN-sprekers, die ik voor mijn onderzoek in 1989 opnam.

Ex-mijnwerker:

“Ja maar ik, nee, ik heb zeker in afdelingen waar enorm veel stof was, heb ik altijd stofmasker gedragen en ze deden ook heel veel voor het stof tegen te gaan injecteren he. Dan boorden ze in de kolenwand gaten van paar meter diep en daar werd dan een rubberslang en die kon je met wartel aandraaien. D’r werd met vijftien atmosfeer water ingeperst, nou en eh dat ging goed totdat ze op de Wilhelmien op de zevenhonderdvijfentachtig meter verdieping en daar deden ze dat ook he met als resultaat dat de hele zaak in mekaar lazerde, zo gauw als je die kolenschaaf langskwam. En dan vielen die stenen nou met brokken van tien meter naar beneden en lag de hele boel in mekaar nou zijn ze daarmee opgehouden. Toen hadden we allemaal een slang op het stuk zeg maar een dunne waterslang voor te spuiten zo gauw als die schaaf langskwam, het stofmasker op. Dat hielp uiteraard maar die kool die was zo droog en daar kwam zoveel warmte uit he, zeg maar, want hoe dieper je in de grond komt hoe warmer dat het wordt en ondanks de enorme hoeveelheid lucht die ze d’r doorheen jagen he, dus eh ja hoe meer lucht hoe meer stof he, want dat dwarrelt allemaal op. Maar ik heb daar wel dat stofmasker gedragen altijd en dat was wel lastig en dan deed het gezicht pijn van het zweten en

zoiets he zeg maar, want dat ding dat sloot dan zo helemaal af zo om de kin en om de neus heen (...) Maar daar heb ik ook mee gewerkt he kolen d'r gewoon af uit gewoon afbouwhamer, want d'r waren genoeg kolenlagen daar konden ze met een kolenschaaf niks beginnen he, want dan heb je altijd het stuk van dak vrij hangen van nou ja anderhalf twee meter waar niks onder staat he. Als je een slecht dak had nou ja dan donderde de hele eh boel in mekaar dus dat konden ze niet gebruiken, dus dat werd gewoon met de hand met de afbouwhamer en zeker als het lagen waren van een paar meter dik. Maar daar ben ik nooit graag in geweest. Het beste en het liefste heb ik gezeten in kolenlagen die een meter dik waren, kon je op de knieën zitten, als je er eenmaal aan gewend was op die knieën werken he. Dat stutwerk was niet zo zwaar want als je in twee meter zat, dan had je ijzeren stijlen die wogen tachtig kilo per stuk en die moest je dan ja die moest je niet dragen die moest je gewoon zo wippen op de knie en dan omzetten. Maar daar ben ik nooit graag in geweest in die hoge... En punt twee daar schepte je een ongeluk he en als je dan toevallig nog een grote schop had want daar had je lichte en zware he en dat was altijd kijken dat je een lichte schop kreeg he want scheelde een stuk. En eh ja die moesten dan op het band of in de in de transporteur of wat dan ook die kolen. Ja, en dat was dan een paar meter vooral op middagdienst he, want op dagdienst begonnen ze met anderhalve meter en dan kwam de middagdienst die pakte daar nog eens een stuk bij en dan kwam de nachtdienst die bouwde dan het band om dat dat weer langs kolenpan kwam te liggen he. Ja die mijn .. en ik heb eens ooit van zijn leven in een ding gezeten, was een laagverdunning was pijlertje van meter hoog. En op een gegeven moment midden d'rin nou was ongeveer een honderdvijftig meter lang midden d'r in deed de kolenlaag in een keer, dát he. Bleef er nog net veertig centimeter over. Nou dan voel je net een mol. Daar lag ik languit daar hadden ze geen stutten meer voor, d'r werden houten eh knutsjesachtige stukjes van boomstam gezaagd zo zo zeg maar vijfendertig zesendertig centimeter lang en dan met een paar plankjes en paar wiggetjes werd dat zaakje dan opgevuld. Nou en als ik dan eens een keer eh een slokje wou drinken, dan moest ik dat hele lage stuk uitkruipen tot aan waar het een beetje hoger was dat ik een keer kon, rekte voor een slok te drinken. En dat kreeg je dan wel extra betaald omdat het zo erbarmelijk werk was, maar ik zal je toch vertellen ik was toch blij toen in een keer dat hele stuk weer verdween, he, maar daar stonden ze toch van te kijken. Maar in de mijn daar kwam je dingen tegen, dan hadden ze, zeg maar, een afvoergalerij en een toevoergalerij gemaakt en dan begonnen

ze aan zo'n kolenveld te ontginnen en dan in een keer midden in het kolenveld kwamen ze voor een verrassingen te staan: of d'r was geen kool meer of de laag werd dun of hij verdween helemaal he, dat soort dingen (...) Maar in ieder geval, de mensen zo en de kameraadschap die je had ondergronds he die kom je nergens meer tegen, nergens niet in een bedrijf, niks. De een hielp de ander en zat er toevallig eens eentje tussen die je niet hielp die was binnen twee dagen uitgerangeerd uit de afdeling he, weg d'r mee, zeg maar, die kon ergens anders naar toegaan. Maar iedereen hielp iedereen he, want al soms dan zat je met dingen vooral als je bijvoorbeeld een storing had of wat dan ook en het ging niet alleen, dan riep je even op je buurman nou, die hielp je even en dat deed je ook omgekeerd he. Iedereen hielp iedereen, nou ja goed, het was niet alle dagen zondag. Maar ja je hebt verschillende boeken over de mijn. Ja god, daar staat een hele hoop in, nou ja daar moet je gewoon eens mee lachen als je d'r zelf gewerkt hebt dan zeg je nou dat is toch wel min of meer flink overdreven of ze hebben het op de bekende duim gezogen he."

Ex-mijnwerker:

"Wij kregen een vijfentwintig jullie kregen het dubbele tweevijftig. Maar ik moet nog iets vertellen. Ik deed heel veel bij de Oranje Nassau mijnen wat ik al in het begin van dit gesprek verteld heb, buiten de Oranje Nassau mijnen om. Daar heb ik nooit over gepraat, alleen nu praat ik daarover, nu zijn die mijnen toch twintig jaar dicht en kan het geen kwaad meer. Maar toen moest ik een garage, ik had een eendje gekocht en dan wou ik graag een garage hebben. En toentertijd, weet u wel, zaten wij allemaal slap in de centen he. Nou, dan gaf ik te kennen dat ik graag een garage wilde bouwen en dat ik ook wel eens graag die voordeeltjes wilde hebben die de heren ingenieurs en hoofdopzichters hadden. Toen moest ik een meter rivierzand kopen, moest ik een meter kiezel kopen en ik moest een zak cement kopen. En dan kwam een hele grote DAF bij mij thuis en die laaide mij drie meter kiezel af en die laaide mij drie meter rivierzand af. En had ie vantevoren al een paar zakken cement in het schuurtje gezet achter. Nou en toen had ik voor alles bij mekaar, geloof ik, voor zes gulden een hele garage, kant en klaar had ik die. En toen was die garage klaar, dus vloer gestort op grind, was allemaal klaar, toen moesten er ook nog deuren voor en toen had je die kantelpoorten niet zoals nu en als je had waren ze onbetaalbaar. Nou en toen zeg ik tegen die opzichter in de timmerwerkplaats, ik moest eigenlijk hout hebben voor een paar garage-

deuren te maken hoe kom ik daar aan. Weet u nog dat op de Huuskensweg vroeger een kazerne gestaan heeft, van Hendriks. Hij zegt die gaan we slopen die fabriek maar als je die en die wand eruit haalt dan heb je hele mooie garagedeuren. Waren vloerplanken dus die kon je in mekaar schuiven. Hij zeg en dan doe je dat maar, hij zei dan ga je maar voor de middag, ga je dat maar d'ruit halen want na de middag komen de slopers, dan zorg jij dat je alles thuis hebt. En toen was het niet, ik ga even een transportbedrijf eventjes een vrachtwagen bestellen. Dat ging allemaal nog op handwagentjes dus ik 's morgens die wand uitgebroken, eerst even gemeten of ik wel genoeg had en toen een wagentje van het magazijn met luchbanden. Daar alles opgelaaien, dat naar huis gebracht en 's middags ging ik gewoon naar de mijn toe, net of niks gebeurd was en heb ik gewoon pro forma een gulden voor betaald. Dat moest iets, het liefste zeiden ze van niks, maar dat ging niet. Dat was zo vroeger, had je op de mijn een hulpskas, die hulpskas dat was een kas waar mijnwerkersgezinnen die aan de grond zaten want die teveel schulden hadden of wat dan ook he die konden dan daar via maatschappelijk werk konden die dan daar enkele guldens krijgen en dat werd gewoon gespekt dat kasje met boetes die de mensen kregen (...) die boetes kwamen in dus als bijvoorbeeld een mijnwerker een onwillekeurig verzuim had, dat heette vroeger boemelziek op z'n plat, dan kreeg die een gulden vijftig boete. Maar gebeurde dat de week, kreeg die bijvoorbeeld tweevijftig boete en dat geld ging allemaal naar die hulpskas in en zodoende kwam die gulden voor het oud materiaal van mij kwam d'r ook in. En daarom moesten we eigenlijk geregistreerd staan dat je oud materiaal, want ik heb ook toen de mijn gesloten werd, toen heb ik gereedschapskas en een kruk om op te zitten aan de werkbank, dat heb ik allemaal gekocht."

Jongere HAN-spreker:

"Toen de wijk hier kleiner was, dan had je hier een agent x met het brommertje. En die had zo'n oud Peugootje maar die kon je. Je kon rustig wegrennen, die had je gezien. Dus die stond als jij thuiskwam, dan zat hij ook thuis en dan zei die, daar heb ze'um, hup. En dan stond-die op van de tafel en dan zei-die "was dich doar". Ja, wat moest je dan nog 'nee' zeggen want die had je toch gezien. En dan zei-die meteen wie bij je was, want die noemde-die met naam en toenaam op. Die doopnamen die die opnoemde was tot daar aan toe, dus die kon je. Klaar. Dan hoefde je niet weg te rennen, die wist

toch wie je was. Je kon rustig wegrennen, die ree maar vijfendertig of veertig met zijn brommertje en als jij door de weiland ree, dan kwam die dus nooit meer achter je aan. Maar die zat wel thuis als jij thuis kwam, hoor, daar kon je van op aan. Als jij voor die was weggerend dan zat die thuis als jij thuis kwam. Dus, je kon net zo goed direct naar huis lopen, zeggen, de politie heeft me gezien die zal dadelijk wel komen. Dan was je beter af want dan kon je vader misschien zeggen 'oh wat heb je gedaan, dat is toch niet erg' dan zei-die 'wacht maar redelijk wah' En dan kwam de politie binnen, zei mijn vader van 'ja ik heb hem al gestraft hoor' Hij had het me al verteld, nou dan was dus alles afgelopen. Maar als je dat dus moest doen waar die politieagent bijstond dan moest ie je dus strenger straffen en dan werd je dus wel gestraft voor een of andere kwajongenstreek wat eigenlijk helemaal niks op zich had. Gewoon dat je dan een appel uit de boom was aan het stelen of zo. Bij de boer, daar was je dan appels aan stelen. Nou ja daar was hij dan en hij stond dan in de draad te wachten totdat jij vanzelf wel een keer uit die boom kwam hoor. Die kwam jou niet halen die hing gewoon aan die draad staan te wachten, jij komt wel haha."

Ex-onderwijzer:

"Zeventien september, de dag van de bevrijding toen hadden ze overal vlaggen uitgestoken. En daar was een feest want Amerikanen, die waren in het zuiden van Heerlen, daar op het einde van de Bekkerweg waar ook de kerk is. Daar waren wij allemaal naar toe en dat was daar uitbundige vreugde he. En op gegeven moment, toen komt er een man naar me toe, dat was een leerling van mij die was bij de politie en die zei 'meneer' zegt die, gaat u dadelijk naar huis want we hebben bericht gekregen vanuit de Heksenberg hebben de Duitsers de kanonnen opgesteld en willen ze Heerlen beschieten he. Nou wij naar huis en toen hebben ze Heerlen ook inderdaad beschoten en toen hebben ze een pand geraakt. Dus dat was de route die wij moesten afleggen om er langs te komen op de hoek van de Bekkerweg en de Benzenraderweg. Dat was een hoekpand en daar is toen een bom ingeslagen."

Jongere HAN-spreker:

"Kijk, d'r lagen maar hele enkele panden die de moeite waard waren maar die zijn helaas ook afgebroken (...) Happy Night was ook een hele leuke.

Het gemeentehuis van Heerlen, januari 2003 (Foto: Méland Langeveld)

Daar lagen pandjes bij met prachtige ornamentjes boven de ramen en zo schitterend. Maar ja, die zijn ook voor de vlakte gegaan. Maar, d'r zijn ook dingen gebeurd, als je bekijkt waar het oudste Vroom & Dreesman gebouw ligt, ik weet niet of je dat weet maar dat is op de markt, dat is naast het Glaspaleis waar nou dus, wat zit er nou, in Bart Smit, ja precies. Dat hele pand is eigenlijk de oudste Vroom & Dreesman zaak, nou je moet eens foto's van Heerlen vroeger, hoe dat eruit, dat waren schuren wat er stonden, echte schuren dat waren geen bouwwerken nou en dat was een groot bedoening hoor. Kijk nou op plaatjes ziet dat allemaal een beetje romantisch uit. Dat is toch wel een gore troep geweest zeg toen was je echt blij dat er stadsvernieuwing kwam. Dat ze nieuwe gebouwen gingen zetten, in feite, maar als dat op een verantwoorde manier gebeurt, snap je dan, staat zo'n gebouw over bij wijze van spreken over honderd jaar nog en is het nog de moeite waard om het te bekijken. 't Is hetzelfde op de Akerstraat die mensen moeten zich je de ogen uit het hoofd schamen hoe ze 't in hun hoofd hebben gehaald om dat tietengebouw af te breken om het maar eens populair te zeggen dat AZM gebouw (...) Vond ik mooi, vond ik schitterend gebouw en monumentaal gebouw en het mooiste is ja dat gebouwtje dat staat in het klein in een museum in Amerika hoor. Dat heeft architectonisch waarde wat daar gebouwd is was voor die tijd was het schitterend."

Alex, column in het HAN geschreven en voorgedragen door B. Muusman in Noa de Mes in Café Pelt in Heerlen op 25 mei 2003.

Alex

“Leve Alex, dat geeft ’t zich zeker niet, wah. Je hebt ons d’r hier in Heerlen wel eentje ingeschud, dat beloof ik je! Nou benje me toch wel vies tegegevalIe, kameraad. (Ech waar.) Wie doet na drie jaar burgemeester in Heerlen näar Eindhoven vertrekken? Ben je nou helemaal beklopt? Je bent al net wie die anderedikkoppen: volgens mij kunje de;hals gewoon niet vol krijgen. (Gerete moet je ze krijgen.) ’n Top water moes ik je over de zak werpe, ech waar.

Beste Alex, heb je je al eens bedach hoe het nou wier m~et met die Hartsjlag Operatie? Die dealers (versjlaafde en die dakloze) hier die lache zich sjcheef as jij je daar bij PSV in die skyboxe een dikke gaat lope doen. Wat denk je hoe bezeke die mensen in de Willemstraat en die andere wijke in Heerlen zich nou voele? Kunne die hoerelopers weer gewoon hun gang gaan, net as die wat een koffieshop hebbe.
Wie doet die nou dich make? As jij ’t niet doet, die andere zijn daar veels te besjcheten voor, ech waar. Die heqbé al floep as ze zo’n zjwerver met ’n Albert Heijn-tuut in de hande over sjtraat zien lope.
Maar... Alex, dat zal ik je zeggen koempel, je moet je wel niks gaan menen, wah, ‘as die daar in Eindhove vandaag kampioen worde. Hier in de Parksjtad hebbe wij nog ummer Roda n as PSV niet uitkijkt krijge die ze het komend jaar daar eens richtig van gepiezeld. Leg je dat maar achter ’n oor. En sjchei uit met dat griemele achter die sjnauts van je. **DAT** reegt me op (ech waar)

Alex, as ik d’r aan denk dat jij in september (augustus) de pietewei op bent dan wordt het me sjlecht, ech waar. Ik zou me bau·wat aan gaan doen. En je was zo goed om gang wah. Voor Parksjtad heb jij je toch kapot gesjraveld, zeg nou zelf. En dat Nuth niet mee wil doen, och, dat maakt toch niks. Je moet maar zo denken: die van Simpeldorp: die heb je mooi d’r bjj gehoue. Trouwens, waar lulle we eigenlijk over? In tien jaar tijd hebbe we hier gewoon één gemeente Parksjtad Limburg. Of die in Brunssum of van Kerkrade dat nou leuk vinde of niet. Maar, weet je, ik had jou dan toch liever as burgemeester gezien as die Jos Som. Ik heb niks tege die’man, ech niet, maar dat is zo’n droge,

wah. Volgens mij weet die niet of die van vore of van achter leeft zo moe kijkt die zich uit de oge. ’t Is net of die ze altijd op half elf heeft hange, ech waar. En geloof nou maar niet dat die de Markies van Imstenrade gaat sjpeIen, wat jij zo vaak hebt zitten (te) doen. Trouwens, dat brengt me erges op. Dat had ik je al veel eerder onder de neus willen duwen. Dat Heerlèns plat van jou; dat klinkt zich nergens naar,’ ech waar. Die LenieCornips heeft het hier over Kuilhollands en Huilands met knuibelen, maar wat jij je af en toe d’r uitsjlaat, hoor op, hoor op.

Weet je Alexander, je doet maar watje niet late kan. Ik ga me de hond nog effe uitlate en de aardappele eens afschudde. Ik ga me d’r nog eentje krijge bij de frieteboet hiernaast en dan ga ik op huis aan. Naar moeder de vrouw. Maar één ding wil ik je toch nog mee geve voor ik de klitse op ben, ’n wiets die ik laats bij Pelt hoorde. Voor as je daar in Eindhove zit te netwerke aan ’n ministerspost in Balkenende lIl. Je sjnapt toch wel dat je as burgemeester van Eindhove veel meer bij de vrouw weg bent as hier in Parksjtad, wah. Missjchien moet je je dat niet achter één maar achter twéé ore legge!
Zitte twee mansluuj aan de teek. Zegt die ene man tege die andere: “De tillevisie is me kapot gegaan, hij doet niks meer.” Zegt die andere tege die ene: “Heb je gekeke of je de sjtekker wel had ingesjtoke?”
“Ja zeker”, antwoordt die ene. “En ook de kabel was niks mee.”
“Wat heb je dan nou de ganse avond gedaan vraagt die andere. “Niet mee en niet tege, maar, heb je je nou niet zitte (ligge) te vervele?”
“Nee, gaar niet”, zegt die ene man. “Ik heb met mijn vrouw (zitten) liggen te praten. En, onder ons gezegd en gezwege, ik wis niet dat dat zo’n leuk mens was!”

Houd-oe wah

B. Muusberg

Literatuur

Ach Lieve Tijd. Twintig eeuwen Mijnstreek. De bewoners van oostelijk Zuid-Limburg / en hun oorlogen / en hun steden en dorpen. (1994) Zwolle: Uitgeverij Waanders.

Adriaensen-Busch, M. (1977). *Taalassimilatie na verhuizing.* Doctoraalscriptie KUN.

Bakker, Frens (1999). Lies van Limburgse plaats- en gemeintenamen in 't Limburgs / samengest. door Veldeke Limburg.

Bode, M. de (1995). *Er was eens... Een studie naar er in het Heerlens Algemeen Nederlands.* Doctoraalscriptie. Universiteit Utrecht.

Boves T. & M. Gerritsen (1995). *Inleiding in de sociolinguïstiek.* Utrecht: Het Spectrum.

Brassé, P. en W. van Schelven (1980), *Assimilatie van vooroorlogse immigranten, drie generaties Polen Slovenen Italianen in Heerlen.* 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.

Clement, R. (2002). *De zonderlinge zieëve.* Maastricht: TIC Uitgeverij.

Clerck de, W. (1981) *Nijhoffs Zuidnederlands Woordenboek.* Den Haag/ Antwerpen: Martinus Nijhoff.

Cornips, L. (1987). *Taalverlies en taalbehoud in Heerlen: een sociolinguïstisch onderzoek.* Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam.

Cornips, L. (1992). Enkele sociologische en taalkundige aspecten van het Algemeen Nederlands in Heerlen. In: A. Hagen, J. Goossens en R. van Hout (eds), Stadsdialecten. *Taal en Tongval* 5: 66-80.

Cornips, L. (1994). *Syntactische variatie in het Algemeen Nederlands van Heerlen.* Proefschrift UvA, IFOTT 6.

Cornips, L. (1994). De hardnekkige vooroordelen over de regionale doen+ infinitief-constructie. *Forum der Letteren* 35, 4: 282-294.

Cornips, L. (1997). De betrouwbaarheid van de schriftelijke enquête Willems (1885): de adjunct middel in de Limburgse dialecten. *Gramma/ TTT* 5.2, 61-76.

Cornips, L. (2000). Variatie in reflexieve middel-constructies in het Heerlense dialect en in de Rijnlandse dialecten'. In: Hans den Besten, Els Elffers and Jan Luif (red.) *Samengevoegde Woorden.* Amsterdam: Leerstoelgroep Nederlandse Taalkunde UvA. p.33-45.

Cornips, L. (2000). Inherente normen binnen de eigen groep "Hun doen allemaal van die rare woorden, weet je". In: *Taal en Tongval* 52, 1.47-60.

Cornips, L. (2002). *Een vreemde eend in het rijtje. Over het aspectueel hulpwerkwoord* 'komen'. In verband met Jan Luif. 29 Variaties op een thema door vrienden en collega's bij het afscheid van Jan Luif. CD-ROM 27 juni 2002. Universiteit van Amsterdam.

Cornips, L. (2002). Jongerentaal: 'Was ik gewoon eh, hoe zeg je dat, freestyler, gewoon relaxed'. Respons 5, *Mededelingen van het Meertens Instituut.* Amsterdam: Meertens Instituut, 20-27.

Crompvoets, H. (1991). Limburg. In: *Het dialectenboek. Kroesels op de bozzem* (red.) H. Crompvoets en A. Dams. Waalre: Stichting Nederlandse Dialecten, p.122-136.

Goscinny. 'n Avontuur van Asterix de Galliëer. 'ne gansen toer... Stichting Veldeke Publicaties.

Graaf, L.G. de (1967). In en op in Leiden. In: *Onze Taal* 36, 3, p.34-35.

Hagen A. en A. Vallen (1975) *Empirische benaderingen van de taalvaardigheid van een groep van huis uit dialectsprekende kleuters en eerste klassers.* In: Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde.

Hellenbrand-Smedts, O. (1997/1998) *Dat giet ut alling in Heële.* Tekst en Muziek.

Hendriks, Jennifer Boyce (1998). *Immigration and linguistic change: a socio-historical linguistic study of the effect of german and southern Dutch immigration on the development of the northern Dutch vernacular in 16th/17th century Holland.* Ongepubliceerd proefschrift, Madison: University of Wisconsin.

Huntjens, J. (1990). *English and American dictionary (without pronunctiation!) that makes it too easy; Wie zeëste 't in 't Heëlisj?? (zonger phonetische oetsjproak) da weëd 't te gemekkelig.* Heële(Heerlen): Mc Donald's.

Jongeneel J. (1884), *Dorpsspraak van Heerle vormenleer en woordenboek.* Heerlen: Van Hooren.

Kats, J. (1952), De dialecten van de mijnstreek. In: M. Kemp (ed) *Mijn en spoor in goud. Jubileumuitgave.* Maastricht, 316-318.

Kats (1985). *Remunjs waordebook.* Roermond: Van der Marck en Zonen.

Kessels, M.J.H. *Der koehp va Hehle. Ee Hehlisj vertelsel.* Heerlen: Uitgeverij Winants.

Kloots, H. e.a. (2002). Sjwa-insertie in eindclusters: variatiepatronen in het Standaardnederlands. *Nederlandse Taalkunde* 7: 97-126.

Lahaye, Rob. De geistige houthakker. Uitgeverij TIC: Maastricht

Martens van Vliet, B.J. (2000). Voorzetsels. Ook in Utrecht wonen wij op of in een straat of een wijk. Over het gebruik van voorzetsels voor straatnamen. In: Oud-Utrecht, 73, 3p. 78-80.

Nortier, J. (2000) Taal en Onderwijs. In: *Het multiculturele voordeel: meertaligheid als uitgangspunt.* Verslag Amsterdam, 23 juni 2000, 5-6.

Notten J.G.M. (1988), *De chinezen van Nederland.* Valkenburg aan de Geul: Valkdruk B.V.

Schaar, J. van der (samensteller) en bewerkt door D. Gerritzen (2000). *Prisma Voornamenboek.* Utrecht 13de druk: Het Spectrum, Utrecht.

Sijs van der, N. (1996). *Leenwoordenboek: de invloed van andere talen op het Nederlands.* Den Haag: Sdu/Standaard.

Taal in stad en land. Haags (M. Elias), *Maastrichts* (B. Salemans & F. Aarts), *Venloos, Roermonds en Sittards* (P. Bakkes). Den Haag: SDU Uitgevers.

Vandersteen, Willy. Suske en Wiske: De joker aafgetroef. Vereniging-Veldeke-Limburg: Limburgs Dagblad.

Vromen, W.J. (1977). *Ernst en humor in het Limburgse boerenleven.* Corrie Zelen: St. Odiliënberg.

Weelen,P. (2002) 't is neet allein 'n kwestie van gedõld. Limburgs kennen om geld. Streektaalsymposium in Maastricht. In: *Veldeke* 77,3: 54-55.

Woadbook Heëlesj-Hollendsj vuur Hële en umsjtrieëke (2000). Veldeke: Veldeke Heële en umsjtrieëke, 2000.

Wijngaard, T. en R. Belemans (2001). Wie sjrieft uur uch? In: *Veldeke* 76,3: 66-67.

Websites:

http://www.limburgzingt.nl

http://www.limburgsedialecten.nl/

http://www.streektaalzang.nl/heerlen.htm

http://www.limburghuis.nl/

http://www.ludoblok.nl/han.htm

Waarom heet het Heerlens Nederlands ook *Misjmasj, Hollands mit knoebele, Steenkolenhollands* of *Kuilhollands*?
Wat betekent de uitdrukking *Het wordt me slecht*?
Wie is een *winkbül*?
Wat bedoelen de Heerlenaren met de zin *Hij drinkt zich ene*?

Heerlen was in het begin van de twintigste eeuw het centrum van de Oostelijke Mijnstreek. Het was tijdens de explosieve groei van de steenkool-industrie lastig voor de enorme aantallen mijnwerkers, uit voornamelijk Oost-Nederland en uit diverse delen van Europa, om elkaar te verstaan. Als gevolg ontstond er een soort 'steenkolennederlands'.
Dit Nederlands vertoont heel veel elementen uit het Heerlense dialect en/of de Limburgse dialecten. Het Heerlens Nederlands is dus een zeer jonge unieke taalvariëteit die geen Algemeen Nederlands en ook geen Limburgs dialect is, maar iets er tussenin. Het is geen verbasterd Nederlands en ook geen dialect vol fouten, maar een nieuwe mengtaal met een geheel eigen grammatica.

Leonie Cornips (Heerlen, 1960) werkt bij het Meertens Instituut. Zij schreef in 1994 een proefschrift over het Algemeen Nederlands van Heerlen (HAN) en publiceerde talloze artikelen over deze taalvariëteit.

www.taalinstadenland.nl

Gemeente **Heerlen**